

**3^ο Διεθνές Συνέδριο
Αρχαίας Ελληνικής
και Βυζαντινής Τεχνολογίας**

**19-21 Νοεμβρίου 2024
ΜΕΓΑΡΟΝ ΜΟΥΣΙΚΗΣ ΑΘΗΝΩΝ**

**3rd International Conference
Ancient Greek
and Byzantine Technology**

**19-21 November 2024
MEGARON THE ATHENS CONCERT HALL**

ΟΡΓΑΝΩΣΗ

ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗΣ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΙ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ

Το Διοικητικό Συμβούλιο της Εταιρείας Διερεύνησης της Αρχαιοελληνικής και Βυζαντινής Τεχνολογίας (ΕΔΑΒΥΤ) ανέλαβε την ανάρτηση στην ιστοσελίδα της (www.edabyt.gr), σε ψηφιακή μορφή, των εργασιών του 3^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Αρχαιοελληνικής και Βυζαντινής Τεχνολογίας (Αθήνα 19-21 Νοεμβρίου 2024).

Οι εργασίες είχαν γίνει αντικείμενο κρίσεων και σχολιασμού από την Επιστημονική Επιτροπή. Επι πλέον, έγιναν κι άλλες παρατηρήσεις και σχόλια κατά την συζήτηση που ακολούθησε μετά την προφορική τους παρουσίαση στο Συνέδριο.

Οι εργασίες αναρτώνται όπως κατατέθηκαν από τους συγγραφείς μετά την ολοκλήρωση του Συνεδρίου. Οι συγγραφείς φέρουν την ευθύνη του περιεχομένου της εργασίας τους, τόσο ως προς τις απόψεις τους όσο και ως προς την ακρίβεια και την ορθότητα των στοιχείων που παραθέτουν.

The Board of Directors of the Association for Research on Ancient Greek and Byzantine Technology (EDABYΤ) undertook the posting on its website (www.edabyt.gr) of the papers presented at the 3rd International Conference on Ancient Greek and Byzantine Technology (Athens, November 19-21, 2024).

The papers had been subject to reviews and comments by the Scientific Committee. Additionally, further observations and comments were made during the discussion that followed their oral presentation at the Conference.

The papers are posted as submitted by the authors after the conclusion of the Conference. The authors are responsible for the content of their work, both in terms of their views and the accuracy and correctness of the data they present.

3^ο ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟ
Αρχαίας Ελληνικής και Βυζαντινής Τεχνολογίας
19-21 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2024 ΜΕΓΑΡΟ ΜΟΥΣΙΚΗΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΑ ΚΑΙ ΑΝΑΖΗΤΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗ ΤΟΥ 8ου μ.Χ. ΑΙΩΝΑ. Η ΠΑΝΑΓΙΑ ΚΑΤΑΠΟΛΙΑΝΗ ΣΤΗΝ ΠΑΡΟ

Σωτήρης Βογιατζής Δρ. Αρχιτέκτων ΕΜΠ
Email: sotvog@gmail.com

Περίληψη. Το συγκρότημα της Παναγίας Καταπολιανής (Άγιος Νικόλαος, Παναγία και «Βαπτιστήριο») θεωρούνταν έως τώρα ότι ήταν κτίσμα της εποχής του Ιουστινιανού. Με βάση νεότερα δεδομένα από την ιστορία των Κυκλάδων και προσεκτικότερη παρατήρηση, υποστηρίχθηκε τελευταία από ομάδα μελετητών ότι είναι κτίσμα των αρχών του 8ου αιώνα, εποχή μεγάλης ακμής για την περιοχή μετά τις Αραβικές κατακτήσεις στη Μεσόγειο. Η οικοδομική αλληλουχία των τριών κτηρίων που το απαρτίζουν είναι πλέον σαφής και φαίνεται ότι κατασκευάστηκαν πάνω σε ερείπια παλαιότερων κτηρίων που πιθανόν καταστράφηκαν από την έκρηξη του ηφαιστείου της Σαντορίνης το 726-7. Πιθανότατα πρόκειται για εικονομαχικό ναό που κατασκευάστηκε με αυτοκρατορική χορηγία. Προηγήθηκε η κατασκευή του ισογείου του Αγίου Νικολάου ως τρίκλιτη βασιλική και ακολούθησε η σταυροειδής εγγεγραμμένη με τρούλλο ανωδομή του που συνδυάστηκε με την κατασκευή του συνόλου του ναού της Παναγίας. Ακολούθησε δε το λεγόμενο «Βαπτιστήριο» που πρόκειται κατά πάσαν πιθανότητα για ναό ή μωσαίο στο οποίο προστέθηκε αργότερα κρήνη ή περιρραντήριο.

Κατά την κατασκευή εφαρμόστηκαν ορισμένες πρωτοποριακές οικοδομικές λύσεις, οι οποίες στη συνέχεια επαναλήφθηκαν και σε άλλες περιπτώσεις, ενώ άλλες δεν ξαναεμφανίστηκαν ποτέ στην ιστορία της αρχιτεκτονικής. Η μεικτή μορφή των επιστυλίων που στηρίζουν τα υπερώα και στα τρία κτήρια, με συνδυασμό ολόσωμων μαρμάρινων δοκών και κτιστών σταυροθολίων, η συστηματική τοποθέτηση αντηρίδων από καλλίτερα πελεκημένους λίθους σε καίρια σημεία για την ενίσχυση του μεγάλου ναού, η ανύψωση του τρούλλου πάνω σε (χαμηλό) τύμπανο, η τοποθέτηση βαθιά θεμελιωμένων κιόνων για να στηριχτεί το δάπεδο της Παναγίας, η στήριξη του τρούλλου σε διασταυρούμενες καμάρες και τέλος η τολμηρή στήριξη σταυροειδούς εγγεγραμμένης ανωδομής πάνω σε τρίκλιτη βασιλική με μεγάλη επιτυχία, αποτελούν οικοδομικές εφαρμογές που χαρακτηρίζουν μια εποχή αναζητήσεων και αναστοχασμών. Και βέβαια σηματοδοτούν την ύπαρξη ενός προωθημένης σύλληψης αρχιτέκτονα, γεωμέτρη, μηχανοποιοί, οποιοδήποτε τίτλο και αν έφερε.

Keywords: Βυζάντιο, Κυκλάδες, ναοδομία, Πάρος

1 Γενικά

Το συγκρότημα της Καταπολιανής (Εικ 1-2) αποτελείται από τον μεγάλο κεντρικό ναό αφιερωμένο στην Κοίμηση της Θεοτόκου, την δεύτερη εκκλησία του Αγίου Νικολάου και το λεγόμενο «Βαπτιστήριο» καθώς και παρεκκλήσια. Περιβάλλεται από τρεις πλευρές με πτέρυγες κελιών που προστέθηκαν σε μεταγενέστερη από τους ναούς εποχή και για το λόγο αυτό βρίσκονται σε πολύ υψηλότερη στάθμη. Τα τελευταία αποτελούν ένα ακανόνιστο τετράπλευρο με γενικές διαστάσεις 76,36X40,92X78,5X39,9μ εντός του οποίου βρίσκονται το σύμπλεγμα των ναών και του Βαπτιστηρίου με μέγιστες διαστάσεις γενικές διαστάσεις 39,65X41,52μ (Α-Δ και Β-Ν). Το σημαντικότερο κτήριο που εξετάζεται είναι ο ναός της Παναγίας, ο οποίος χαρακτηρίστηκε ως σταυρική βασιλική μετά τρούλλου και στενού νάρθηκα. Στην κλειστή γωνία που σχηματίζει η βόρεια και ανατολική κεραία βρίσκεται ο ναός του Αγίου Νικολάου μορφής βασιλικής μετά τρούλλου, ενώ στην αντιδιαμετρική θέση βρίσκονται τα παρεκκλήσια των Αγίων Αναργύρων και του Αγίου Φιλίππου. Στην νότια πλευρά της Παναγίας προσκολλάται το «Βαπτιστήριο», το οποίο έχει ναόσχημη μορφή, και μπορεί να χαρακτηριστεί ως βασιλική με τρούλλο. Παρακάτω θα εξεταστούν θέματα οικοδομικής των τριών βασικών κτηρίων ξεχωριστά παρά το γεγονός ότι σε πολλά σημεία οι τοίχοι τους ταυτίζονται.

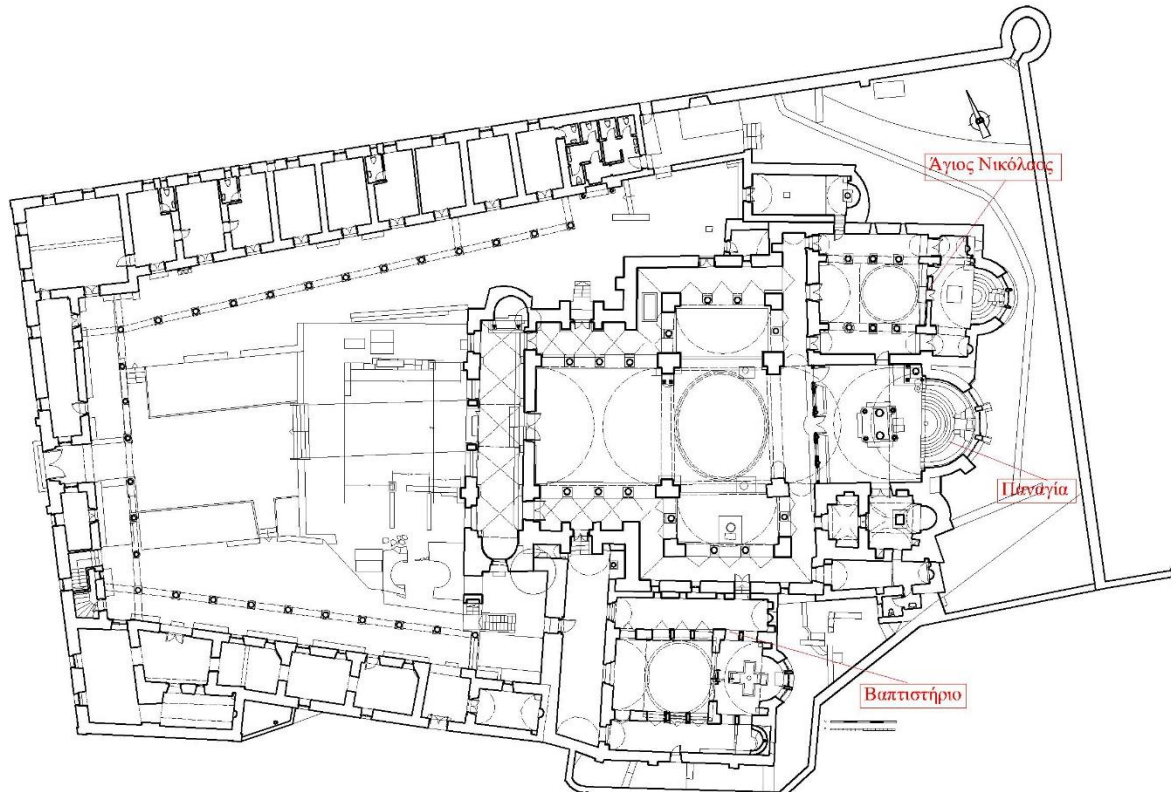
Εικόνα 1. Παναγία Καταπολιανή. Άποψη από τα δυτικά.

2 Ο Ναός της Παναγίας

2.1 Κυρίως Ναός

Η σταυρική βασιλική αποτελεί το κεντρικό κτήριο του συμπλέγματος και έχει γενικές διαστάσεις 39,50X25,15μ με την αψίδα του ιερού και μέγιστο ύψος 18,00μ. Δεσπόζει ο μεγάλος τρούλλος, με διάμετρο 7,30μ, ο οποίος στηρίζεται στις τέσσερις ημικυλινδρικές

καμάρες της σταυρικής κάτοψης. Ο μεγάλος τρούλλος (ύψος από το δάπεδο 18,62μ) έχει ελάχιστου ύψους (0,60μ) τύμπανο εσωτερικά¹, ενώ εξωτερικά περιβάλλεται με οκταγωνικής κάτοψης ψευδοτύμπανο. Εγγράφεται σε κάτοψη σε ακανόνιστο τετράπλευρο σχήμα με διαστάσεις 8,96μ(Δ) και 8,88μ(Α), αλλά 7,13μ(Β) και 7,53μ(Ν). Αποτέλεσμα της διάταξης αυτής είναι ο τρούλλος να είναι ελλειψοειδής και ελαφρώς πεπλατυσμένος σε κάτοψη².

Εικόνα 2. Γενική κάτοψη του συγκροτήματος της Καταπολιανής

Ο τρούλλος φαίνεται ότι ήταν αρχικά κατασκευασμένος με σχεδόν ισόδομο σύστημα με καλά πελεκημένους ορθογωνικούς λευκούς λίθους, οργανωμένους σε ομόκεντρα δακτυλίδια. Ανά τρεις σειρές υπήρχε μια ταινία με διαφορετικό χρώμα λίθων: κόκκινο ή πράσινο³. Η μορφή αυτή διατηρείται στο νότιο ένα τρίτο περίπου τμήμα του τρούλλου. Στα υπόλοιπα δύο τρίτα ο θόλος φαίνεται ότι είναι ανακατασκευασμένος με ποικιλία λίθων των τριών χρωμάτων αναμείξ σε δεύτερη χρήση χωρίς ιδιαίτερο σχέδιο (Εικ. 4), που όμως διατηρούν τα ύψη των αρχικών. Η άνω απόληξη του τρούλλου είναι από σπλισμένο σκυρόδεμα, χρονολογούμενο στις επεμβάσεις της δεκαετίας του '60⁴. Φαίνεται ότι ο τρούλλος είχε επανειλημμένα καταπέσει

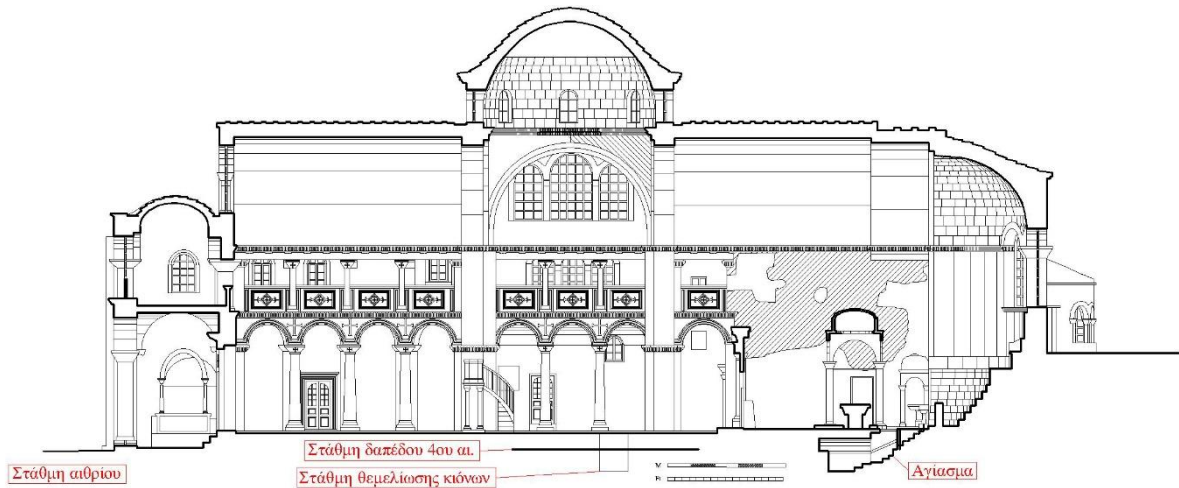
¹ Η παρατήρηση αυτή είναι σημαντική γιατί συμβάλλει στην χρονολόγηση της Παναγίας τουλάχιστον μετά τον 6ο αιώνα, όποτε οι τρούλλοι δεν είχαν γενικά καθόλου τύμπανο έστω και χαμηλό.

² Το θέμα αυτό απασχόλησε τον Ορλάνδο (Ορλάνδος, 1965 11), ο οποίος θεώρησε ότι οφείλεται στον αρχικό σχεδιασμό του ναού ως ξυλόστεγη βασιλική στην οποία προστέθηκε στη συνέχεια ο τρούλλος και η λοιπή θολοδομία.

³ Οι Jewell-Hasluck επισημαίνουν ότι στην καλή αυτή κατασκευή οφείλεται η σταθερότητα του τρούλλου, παρά το γεγονός ότι την εποχή τους το άνω μέρος του θόλου είχε ήδη καταπέσει και αντικατασταθεί με μια πρόχειρη κωνική κατασκευή (Jewell-Hasluck 1920, 32 υποσ. 1)

⁴ Στις αποτυπώσεις των αρχών του 20^{ου} αιώνα των Jewell-Hasluck, αλλά και του Bühlmann (Bühlmann 1914) ο τρούλλος εμφανίζεται με κωνική απόληξη, αποτέλεσμα προφανώς επεμβάσεων μετά την κατάρρευση της κλειδας από σεισμό. Η ημισφαιρική μορφή του τρούλλου αποκαταστάθηκε με μπετόν από τις εργασίες του 1959-64.

τμηματικά λόγω σεισμών και είχε αποκατασταθεί με τους ίδιους λίθους, χωρίς όμως να ακολουθηθεί το αρχικό σχέδιο. Η τελευταία σωζόμενη σειρά λίθων που είναι πράσινοι διακόπτεται από λευκούς λίθους σε κανονικές αποστάσεις, αρχή ίσως κάποιου μεγάλου διακοσμητικού που κοσμούσε αρχικά τον τρούλλο (σταυρός ή Χριστόγραμμα).

Εικόνα 3. Κατά μήκος τομής του Ναού της Παναγίας

Εικόνα 4. Άνοψη στην περιοχή του τρούλλου

Εικόνα 5. Άποψη της ανατολικής καμάρας και των πεσσών.

Ο τρούλλος στηρίζεται μέσω σφαιρικών τριγώνων σε τέσσερις καμάρες που σχηματίζουν τον σταυρικό πυρήνα του ναού (Εικ. 5). Οι τέσσερις αυτές καμάρες έχουν άνισο μήκος, μακρύτερη είναι η ανατολική (10,80μ), λίγο κοντύτερη η δυτική (9,30μ) και σχεδόν ίσες μεταξύ τους, αλλά μικρότερες (6,60μ), είναι η βόρεια και νότια. Η βόρεια και η νότια κεραία προεξέχουν εκτός του σώματος του ναού. Οι καμάρες της ανατολικής και νότιας κεραίας, που φαίνεται ότι είναι αυθεντικές, είναι κατασκευασμένες με σειρές μεγάλων πελεκητών θολιτών των τριών χρωμάτων με σαφή διακοσμητική διάθεση (παρόμοια με την αρχική φάση του τρούλλου). Η βόρεια κεραία έχει ανακατασκευαστεί, πιθανόν κατά τις επισκευές του 18^{ου} αιώνα, γιατί δομείται με μικρότερους και ακανόνιστους λίθους, ενώ η δυτική είναι κατασκευασμένη εξ ολοκλήρου από σπλισμένο σκυρόδεμα στις επισκευές του 1960. Σώζονται λίγες στρώσεις πελεκητών λίθων από την αρχική της δόμηση στις γενέσεις. Προφανώς η αρχική της δομή ήταν παρόμοια με την ανατολική και νότια κεραία. Για να φέρουν το βάρος

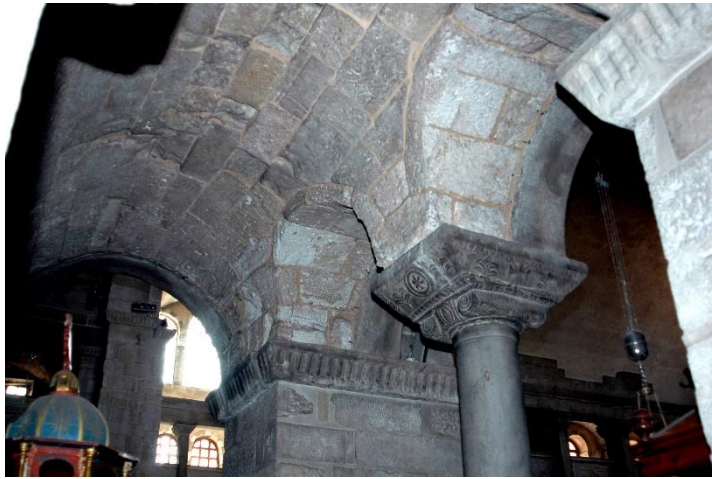
του τρούλλου οι απολήξεις των καμαρών σχηματίζουν ισχυρά τόξα που καταλήγουν σε τέσσερις πεσσούς. Και τα τόξα αυτά σχηματίζονται, όσα είναι αδιατάρακτα, από θολίτες με συνδυασμό λευκών κόκκινων και πράσινων μαρμάρων. Η πολυχρωμία αυτή είναι μια εντελώς συνειδητή επιλογή δεδομένου ότι οι πράσινοι και κόκκινοι λίθοι δεν βρίσκονται στην Πάρο, αλλά έχουν μεταφερθεί από γειτονικά νησιά. Είναι χαρακτηριστικό της δόμησης ολοκλήρου του συγκροτήματος είναι ότι μέχρι τις γενέσεις των καμαρών οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι με αργολιθοδομή, ενώ οι θόλοι με πελεκητούς ορθογώνιους λίθους. Μπορούμε βάσιμα να υποστηρίξουμε ότι η θολοδομία σχεδιάστηκε για να μείνει ανεπίχριστη, γεγονός που έχει επισημανθεί και από άλλους μελετητές (Jewell-Hasluck 1920, 11).

Εκατέρωθεν της δυτικής, νότιας και βόρειας κεραίας υπάρχουν στενές διώροφες στοές, που σχηματίζουν, δηλαδή, υπερώα τα όποια όμως δεν συνεχίζονται στην ανατολική κεραία. Η κάλυψη του ισογείου των στοών εκατέρωθεν της δυτικής κεραίας σχηματίζεται από σειρά σταυροθολίων που ανακρατούνται από τοξοστοιχίες τεσσάρων τόξων σε κάθε πλευρά (Εικ 3-6) και τα οποία στηρίζονται σε τρεις μαρμαρίνους κίονες και στις παραστάδες των κεντρικών πεσσών και του δυτικού τοίχου. Τα σταυροθόλια των υπερώων των κεραιών στηρίζονται σε τόξα (δύο κατά μήκος και τρία στην απόληξη κάθε κεραίας) που ανακρατούνται από κίονες και τους γωνιακούς πεσσούς στις στροφές.

Εικόνα 6. Άποψη των υπερώων και του συστήματος στήριξής τους

Τα σταυροθόλια που συνδέουν τους κίονες με τους περιμετρικούς τοίχους και στηρίζουν τα δάπεδα των υπερώων, εμφανίζουν μια εξαιρετική πρωτοτυπία που δεν απαντάται πουθενά αλλού στην μεσοβυζαντινή ή και παλαιοχριστιανική αρχιτεκτονική. Δεν είναι κτιστά με θολίτες, όπως θα αναμενόταν, αλλά είναι σύμμεικτα, ήτοι σχηματίζονται από ολόσωμες μαρμαρίνες πλάκες μεγάλου πάχους (20εκ περίπου), τοποθετημένες κατακόρυφα με πρόσωπο προς το εσωτερικό του ναού, ενώ το υπόλοιπο συμπληρώνεται με κτιστούς θόλους από πελεκητούς λίθους. Οι μαρμαρίνες αυτές πλάκες είναι διαφόρων μεγεθών και συμπλέκονται ατελώς μεταξύ τους, αλλά η μορφή αυτή έχει σχεδιαστεί εξ αρχής ως έχει. Οι όψεις προς την πλευρά του ναού κοσμοούνται από τριπλές επάλληλες ταινίες ημικυκλικής διατομής (Εικ. 6-7), και φέ-

Εικόνα 7. Μεικτό σύστημα στήριξης σταυροθολίων υπερώων

ρους σταυρούς και συμπιλήματα μέσα σε μέταλλα που αναγράφουν «Υλασίου» αριστερά και «Επισκόπου» δεξιά. Παρόμοιο σύστημα δομής εμφανίζεται και στην κάλυψη της βόρειας και νότιας κεραίας, μόνο που εδώ η κάλυψη γίνεται με ημισταυροθόλια, δηλαδή διαμήκεις καμάρες στις οποίες εισχωρούν τα τόξα. Από την πλευρά των εξωτερικών τοίχων οι καμάρες είναι συνεχείς. Τα ολόσωμα αυτά τόξα δεν αποτελούν τυπικές θολωτές κατασκευές, αλλά τα μαρμάρινα μέλη αποτελούν ου-

σιαστικά δοκούς επί στύλου (με ιδιαίτερη μορφή) που συνδυάζεται με θόλους στο πίσω μέρος (Εικ 7). Αποτελούν εντελώς πρωτότυπες λύσεις που δεν εμφανίζονται πουθενά αλλού στην ιστορία της βυζαντινής αρχιτεκτονικής. Το σύστημα αυτό των θόλων του ισογείου στηρίζεται σε όμοιους λείους μαρμάρινους κίονες με ελαφριά ένταση και κιονόκρανα και βάσεις από Παριανό μάρμαρο.

Στα υπερώα τα φορτία των κεραιών φέρονται από ορθογωνικής διατομής ολόσωμους μαρμάρινους πεσσούς, οι οποίοι αντιστοιχούν ακριβώς στους υποκείμενους κίονες (Εικ 6). Αυτοί στηρίζουν οριζόντιο μαρμάρινο επιστύλιο αποτελούμενο από αρχαία μέλη σε δεύτερη χρήση. Το επιστύλιο αυτό περιτρέχει το σύνολο των υπερώων, ακόμα και εγκαρσίως στις κεραιές όπου δεν υπάρχει υπερκείμενη κατασκευή. Οι διατομές των πεσσών είναι παντού ίδιες (64Χ31εκ), αλλά των επιστυλίων όχι. Όσα φέρουν θόλους έχουν πλάτος 45εκ και πολλές φορές αποτελούνται από δυο κατά πλάτος μέλη και συμπληρώνονται με ανακουφιστικά τόξα προς την πλευρά των υπερώων μέχρι το πλάτος των 80εκ, που είναι το πάχος των τοίχων (Εικ 8). Η μορφή αυτή δόμησης είναι εντελώς αντίστοιχης λογικής με αυτή των σταυροθολίων του ισογείου. Τα επιστύλια που τρέχουν εγκαρσίως των πλαγίων κεραιών είναι μόνο διακοσμητικά και έχουν πλάτος 22εκ. Η ιδιαίτερη αυτή κατασκευή δεν φαίνεται να έχει κάποια στατική λειτουργία και μπορεί μόνο να δικαιολογηθεί μόνο από την προσπάθεια του αρχιτέκτονα να δημιουργηθεί ένα ενιαίο, άρτιο αισθητικά σύνολο (Εικ 6-9).

2.2 Ιερό Βήμα.

Η ανατολική καμάρα έχει το μεγαλύτερο μήκος από όλες τις άλλες και στεγάζει το Ιερό Βήμα. Στηρίζεται στους πλάγιους τοίχους, εκτός από ένα μικρό τμήμα κοντά στον πυρήνα που καταλήγουν οι στοές των κεραιών. Σε απόσταση 2,50μ από το τεταρτοσφαίριο της κόγχης η καμάρα μειώνεται καθ' ύψος και σχηματίζει ένα τόξο μετώπου, το οποίο στηρίζεται σε ισχυρούς μαρμάρινους κιλλίβαντες και δεν εκφράζεται στην κάτοψη (Εικ 10). Στην ανατολική απόληξη προσκολλάται η αψίδα του ιερού σημαντικά μικρότερης διαμέτρου από την ανατολική καμάρα (1,80μ) που σχηματίζει διπλό τόξο μετώπου. Η καμάρα και το ημισφαίριο είναι κατασκευασμένα με κανονικές στρώσεις λευκών, κόκκινων και πράσινων λίθων σε ιδιαίτερα προσεγγμένο διακοσμητικό σχέδιο παρόμοιο με αυτό του τρούλλου. Στην αψίδα οι ταινίες είναι ομόκεντρες και στην κλείδα υπάρχει ειδικό τεμάχιο που κοσμεύεται με πολύχρωμο σταυρό, όπως συναντάμε και αλλού (βλ. παρακάτω). Ψηλά στην αψίδα ανοίγεται μεγάλο τρίλοβο παράθυρο που φωτίζει άπλετα τον χώρο. Οι λοβοί σχηματίζονται προς το εσωτερικό

με ολόσωμα μαρμάρινα τοξωτά ανώφλια, ενώ στο εξωτερικό είναι κτιστοί, κατ' απόλυτη αναλογία των τόξων που φέρουν τα υπερώα (βλ. παραπάνω). Χαρακτηριστικό του υψηλού σχεδιασμού του κτηρίου είναι το γεγονός ότι όχι μόνο οι δυο πεσσοί συγκλίνουν με μεγάλη ακρίβεια προς το θεωρητικό κέντρο της αψίδας, αλλά και οι πλάγιες τους πλευρές.

Εικόνα 8. Σύστημα στήριξης θόλων του ορόφου των υπερώων.

2.3 Αγία Τράπεζα

Εικόνα 9. Επιστύλια χωρίς στατική λειτουργία.

Στο μέσον του χώρου βρίσκεται η Αγία Τράπεζα και το πολυσυζητημένο κιβώριο που τη στεγάζει (Μητσάνη 1998). Το κιβώριο αυτό, σύμφωνα με τον Νικήτα Μάγιστρο που επισκέφθηκε τον ναό τον 10ο αιώνα (Σοφινός 1998, 255), είχε καταστραφεί στην επιδρομή των Αράβων και κειτόταν σε κομμάτια στις αρχές του 10ου αιώνα, αλλά αναστυλώθηκε τελευταία.

Κάτω από την Αγία Τράπεζα υπάρχει άνοιγμα με σιδερένιο καπάκι που οδηγεί με κλίμακα που απαρτίζεται από έξι άνισα σκαλοπάτια σε υπόγεια θολωτή κρύπτη - αγίασμα, η στάθμη του νερού της οποίας παραμένει σταθερή καθ' όλη την διάρκεια του έτους. Η παλαιότερη φάση χρονολογείται προ της ανεγέρσεως του ναού και πιθανότατα αποτελούσε τον τάφο σημαντικού προσώπου⁵. Η διατήρηση-ύπαρξη της πηγής αυτής ακριβώς κάτω από την Αγία Τράπεζα δεν μπορεί παρά να είχε κάποια ιδιαίτερη σημασία που δεν γνωρίζουμε σήμερα.

⁵ Το ίδιο πιστεύουν και οι Jewell-Hasluck, (Jewell-Hasluck 1920, 44).

Εικόνα 10. Άποψη της ανατολικής κεραίας

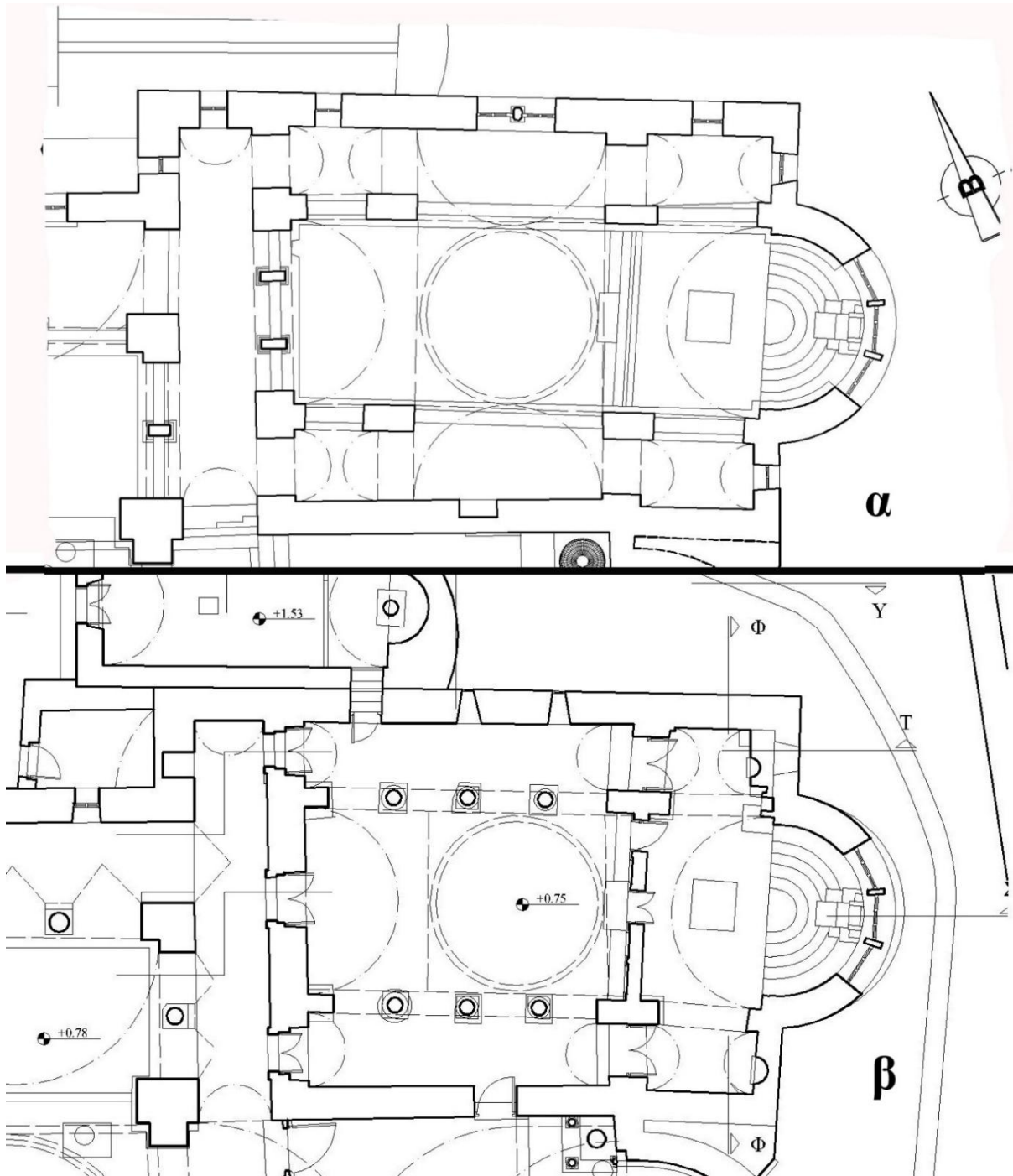

Εικόνα 11. Άποψη του δαπέδου και των κίονων (φωτο Ορλάνδος).

2.4 Δάπεδα.

Το δάπεδο της Παναγίας είναι μαρμάρινο και διακρίνουμε ποικιλία μορφών που οφείλονται στις διαφορετικές φάσεις επισκευών και ανακατασκευών. Ασφαλώς το μεγαλύτερο του τμήμα ανακατασκευάστηκε μετά τις εργασίες του 20^{ου} αιώνα μ.Χ. από τον Αναστάσιο Ορλάνδο, ο οποίος εκτέλεσε εκτεταμένες ανασκαφές στο εσωτερικό της εκκλησίας. Κάτω από το δάπεδο αποκαλύφθηκε κατά τις ανασκαφές ψηφιδωτό δάπεδο που βρίσκεται σήμερα στο αρχαιολογικό μουσείο της Πάρου⁶. Σχεδόν πάνω στους άξονες που συνδέουν τους πεσσούς βρέθηκαν μαρμάρινοι κίονες αποτετημένοι στο άνω μέρος ορατοί σήμερα και προστατευμέ-

⁶ Σύμφωνα με τον Ορλάνδο χρονολογείται στον 3ο ή 4ο αιώνα μ.Χ. και ανήκει σε ρωμαϊκό γυμνάσιο. Ωστόσο ο Müller (Müller 2003, 72), αμφισβήτησε την ταύτιση αυτή προτείνοντας την ύπαρξη στη θέση αυτή ρωμαϊκής οικίας.

Εικόνα 12. Άγιος Νικόλαος. α. Κάτοψη άνω στάθμης. β. Κάτοψη κάτω στάθμης.

νοι με γυάλινο κάλυμμα (Ορλάνδος 1965, εικ 19). Οι κίονες αυτοί χρήζουν ιδιαίτερου σχολιασμού. Κατ' αρχήν, εάν παραβάλλουμε τις σημερινές αποτυπώσεις με τα σχέδια του Ορλάνδου είναι προφανές ότι οι κίονες έχουν μετακινηθεί από αυτόν. Στην αρχική τους θέση βρέθηκαν σπασμένοι στο άνω μέρος, αλλά ασφαλώς θεμελιωμένοι σε υγιές έδαφος, σε αντίστοιχες βάσεις, σε βάθος 30-40εκ κάτω από το αρχαίο ψηφιδωτό. Για την θεμελίωσή τους είχε καταστραφεί μέρος του αρχαίου δαπέδου του 3^{ου} ή 4^{ου} αι. μ.Χ. Προφανώς η τοποθέτησή τους έπεται χρονικά του δαπέδου αυτού, το οποίο διατρυπήθηκε για να θεμελιωθούν βαθύτερα σε αδιατάρακτο έδαφος.

2.5 Νάρθηκας.

Από τις τρεις θύρες στα δυτικά ο κυρίως ναός της Παναγίας επικοινωνεί με τον στενό διώροφο νάρθηκα, η μορφή του οποίου οφείλεται στο μεγαλύτερο μέρος στις εργασίες του '60. Το δάπεδό του βρίσκεται σε χαμηλότερη κατά 62εκ στάθμη από τον κυρίως ναό. Η διαφορά αυτή καλύπτεται με τρεις αναβαθμούς που βρίσκονται σε όλο το μήκος του ανατολικού του τοίχου. Προς τη δυτική πλευρά ο νάρθηκας επικοινωνεί με τον προαύλιο χώρο με μεγάλο τρίλοβο άνοιγμα. Στον προαύλιο χώρο αποκαλύφθηκε από τις ανασκαφές παλαιοχριστιανικό αίθριο στην ίδια στάθμη περίπου με τον νάρθηκα, από το οποίο σώζεται μόνο ο στυλοβάτης και μερικοί πεσσοί. Ο στυλοβάτης αυτός περνά κάτω από του τοίχους της Παναγίας και ενδεχομένως ανήκει σε παλαιότερη φάση.

3 Άγιος Νικόλαος.

Το παρεκκλήσιο του Αγίου Νικολάου αποτελεί μίαν ανεξάρτητη πλήρη εκκλησία, που διαθέτει δομικά στοιχεία κοινά στην νότια και δυτική πλευρά με τον μεγαλύτερο ναό της Παναγίας⁷. Καταλαμβάνει την κλειστή γωνία ανάμεσα στην ανατολική και βόρεια κεραία της Παναγίας. Έχει γενικές διαστάσεις 12,19X10,37, χωρίς την αφίδα και ύψος 12,86μ. Είναι διώροφη. Το ισόγειο του παρεκκλησίου του Αγίου Νικολάου ανήκει στον τύπο της τρίκλιτης βασιλικής (Εικ 12α), ενώ η κάλυψη του είναι σταυροειδής εγγεγραμμένος τρουλλαίος ναός (Εικ 12β).

Ο τρούλλος έχει εσωτερικά μικρού ύψους τύμπανο (30εκ), όπως όλοι οι τρούλλοι του συγκροτήματος και εξωτερικό ψευδοτύμπανο τετραγωνικής κάτοψης. Με διάμετρο 4,20μ είναι σημαντικά μικρότερος από τον τρούλλο της Παναγίας, αλλά είναι εντελώς αδιατάρακτος. Ο θόλος είναι κατασκευασμένος με σειρές πελεκητών θολιτών από πράσινο και λευκό λίθο σε ρυθμό δύο πράσινες σειρές – μία λευκή, παρόμοιος με τον τρούλλο της Παναγίας. Ως κλείδα έχει τοποθετηθεί στρογγυλός λίθος με χαραγμένο λατινικό σταυρό, απολαξυμένο σε μεταγενέστερη εποχή με το πηκούνη. Περιμετρικά έχουν τοποθετηθεί λίθοι κόκκινοι και άσπροι ακτινωτά ως δόξα (?)⁸. Διατρύπεται από τρία παράθυρα κατά τις κύριες διευθύνσεις, ενώ στην νότια πλευρά υπάρχει ένδειξη για αρχική πρόθεση κατασκευής παραθύρου, το οποίο όμως δεν ολοκληρώθηκε ποτέ, πιθανώς λόγω της προσθήκης του ναού της Παναγίας κατά την διάρκεια της κατασκευής του⁹.

3.1 Άνω στάθμη.

Ο τρούλλος αυτός στηρίζεται στις τέσσερις κεραίες της σταυροειδούς κάλυψης σε ελάχιστα, υποτυπώδη μόνο τόξα μετώπου που δεν προεξέχουν όπως στην Παναγία. Η ανατολική και δυτική είναι μακρύτερες με μήκος 4,07 και 3,11μ αντιστοίχως, ενώ η βόρεια και νότια είναι ίσου μήκους 2,40μ. Σχηματίζονται τα συνήθη σφαιρικά τρίγωνα στη συμβολή των κεραιών, μόνο που στην περίπτωση αυτή οι λίθοι είναι τοποθετημένοι κατακόρυφα. Οι κεραίες στηρίζονται σε τέσσερις ισχυρούς τοιχοπεσσοίς, οι οποίοι συνδέονται με τους πλάγιους

⁷ Οι Jewell-Hasluck (Jewell-Hasluck 1920, 13) περιγράφουν το παρεκκλήσιο ως little church, μη αποδεχόμενοι την ονομασία, ωστόσο εμείς θα την διατηρήσουμε για λόγους ευκολίας και γιατί δεν έχει προταθεί κάποια άλλη αφιέρωση.

⁸ Η παρόμοια λεπτομέρεια ασφαλώς θα υπήρχε και στην Παναγία, αλλά το σημείο αυτό έχει αντικατασταθεί από μπετόν.

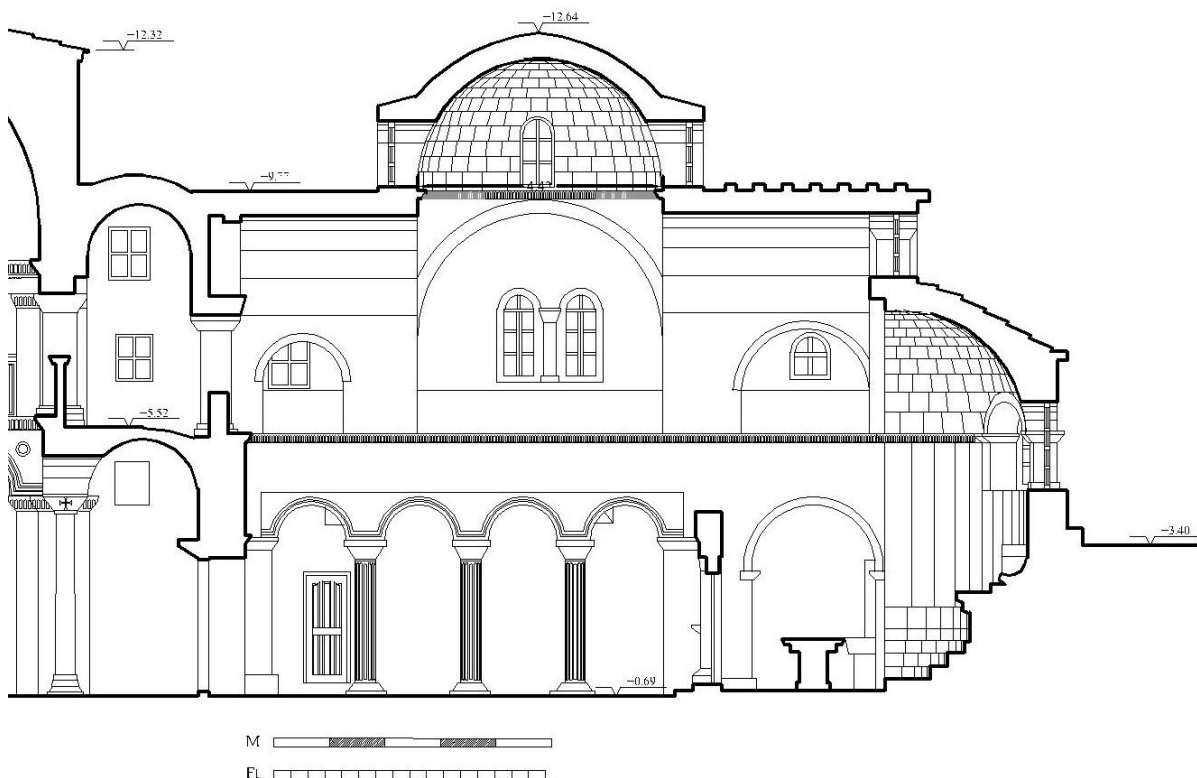
⁹ Τα σχέδια που εμφανίζονται εκπονήθηκαν από τον κ. Νίκο Βασιλόπουλο, αρχιτέκτονα, συνεργάτη τότε του Αρχιτεκτονικού Γραφείου Ειδικών Μελετών «Σωτήρης Βογιατζής και Συνεργάτες» για τις ανάγκες της μελέτης αποκατάστασης, που μας ανατέθηκε από το Προσκύνημα με χρηματοδότηση του ΥπΠο.

τοιχούς μέσω ευρέων χαμηλών τόξων. Οι ανατολικοί πεσσοί αντιστοιχούν σε παραστάδες των πλαγίων τοίχων, οι δυτικοί όχι. Οι τέσσερις πεσσοί συνδέονται με τόξα και με τον ανατολικό τοίχο, όπου υπάρχουν αντίστοιχες παραστάδες, και με ζεύγος πεσσών στα δυτικά σχήματος 'T' που αντιστοιχούν σε παραστάδες των πλαγίων τοίχων, οι οποίες όμως δεν στηρίζουν κάποιο τόξο, παρά το γεγονός ότι είναι συμφυείς με τους πεσσούς. Μετά τα παραπάνω ο τύπος του άνω ορόφου του ναού μπορεί να χαρακτηριστεί μεταβατικός σταυροειδής (Jewell-Hasluck 1920, 17).

Οι θόλοι του ναού έχουν κατασκευαστεί με το ίδιο τρόπο με τα υπόλοιπα κτήρια του συγκροτήματος, δηλαδή με ορθογωνικούς, μαρμαρίνους, πελεκητούς θολίτες τριών χρωμάτων σε κανονικές σειρές, ενώ οι τοίχοι είναι από αργολιθοδομή (Εικ 14).

3.2 Κάτω στάθμη.

Η παραπάνω διάταξη αλλάζει τελείως στην κατώτερη στάθμη. Η θολοδομία του ορόφου στηρίζεται σε δυο τοξοστοιχίες πέντε άνισων μεταξύ τους τόξων. Τα τέσσερα δυτικότερα τόξα σε κάθε πλευρά είναι ίσα μεταξύ τους και στηρίζονται σε έξι κίονες, σπόλια ρωμαϊκής εποχής από Παριανό μάρμαρο, και σε αντίστοιχες παραστάδες των δυτικών τοίχων. Στα ανατολικά υπάρχουν δυο επιμήκεις πεσσοί που συνδέονται με πλατιά και χαμηλότερα τόξα, άλλης μορφής, με τον ανατολικό τοίχο. Οι παραστάδες των δυτικών τοίχων ενισχύονται με κατακόρυφα μαρμάρινα μέλη ορθογωνικής διατομής, συμφυή με τους τοίχους, με απλά μαρμάρινα επιθήματα και ορθογωνικές βάσεις, μια διάταξη που θα συναντήσουμε και στο τρίλοβο παράθυρο της αψίδας (βλ. παρακάτω).

Εικόνα 13. Κατά μήκος τομή του Αγίου Νικολάου.

Τα τόξα είναι κατασκευασμένα από μαρμαρίνες πλάκες πάχους 20εκ με όψη προς τον κυρίως ναό, το πίσω μέρος των οποίων συμπληρώνεται με κτιστά τόξα, μια διάταξη παρόμοια με αυτή του ναού της Παναγίας. Φέρουν παρόμοιες με αυτά του μεγάλου ναού ημικυκλικής διατομής περιμετρικές γλυφές, όμως χωρίς τους διακοσμητικούς σταυρούς.

Στο σημείο αυτό πρέπει να θαυμάσουμε την εξαιρετική τόλμη και γνώση του υλικού του άγνωστου κατασκευαστή. Οι τέσσερις τοιχοπεσσοί της ανωδομής στηρίζονται στους ανατολικούς πεσσούς και στους κίονες μέσω της τοξοστοιχίας, οι οποίοι δεν δείχνουν κανένα σημείο κόπωσης. Φθαρτοί, συνήθως, ξύλινοι ελκυστήρες δεν υπάρχουν, προφανώς οι μαρμάρινοι τοξωτοί δοκοί παραλαμβάνουν αποτελεσματικά τις οριζόντιες ωθήσεις (Εικ 15-16), αφού το δομικό σύστημα παρουσιάζει αξιοσημείωτη σταθερότητα, χωρίς σημαντικά στατικά προβλήματα που θα είχαν εμφανιστεί μέσα στο χρόνο.

Εικόνα 14. Άποψη της Θολοδομίας του Αγίου Νικολάου.

Τα πλάγια κλίτη καλύπτονται με επιμήκεις καμάρες, η κλείδα των οποίων είναι σε σχετικά μεγαλύτερο ύψος από τα τόξα της κατά μήκος τοξοστοιχίας ώστε να μην σχηματίζονται οι αλληλοδιεισδύσεις των θόλων που παρατηρήσαμε στο ναό της Παναγίας. Οι καμάρες συνεχίζονται και στα παραβήματα, που χωρίζονται από τα κλίτη με τοίχους.

3.3. Ιερό Βήμα.

Η ανατολική κεραία στεγάζει το ιερό βήμα, το οποίο χωρίζεται από τον κυρίως ναό με ψηλό μαρμάρινο τέμπλο. Στα ανατολικά το ιερό συνδέεται με την ευρεία ημικυκλική αψίδα, η οποία καθώς είναι στενότερη από την ανατολική κεραία, σχηματίζει τόξο μετώπου που συνεχίζεται έως το δάπεδο. Όπως όλοι οι θόλοι είναι κατασκευασμένη με οριζόντιες στρώσεις πελεκητών

θολιτών με την ήδη γνωστή τριχρωμία. Στην κλείδα εμφανίζεται η ίδια διάταξη με την κλείδα της αψίδας της Παναγίας, με το σταυρό και τη Δόξα. Η αψίδα φωτίζεται άπλετα από τρίλοβο παράθυρο, τα τόξα του οποίου στηρίζονται σε δύο μαρμάρινους αμφικιονίσκους, που στην

Εικόνα 15. Τοξοστοιχία κάτω στάθμης Αγίου Νικολάου.

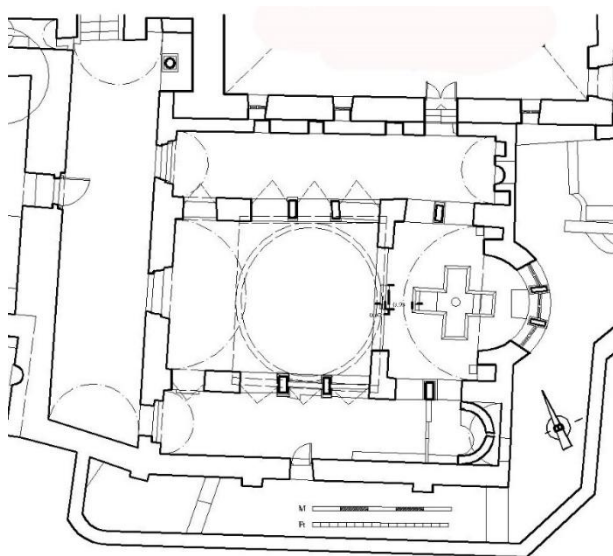

Εικόνα 16. Λεπτομέρεια κατασκευής των τόξων. ήδη γνωστή τριχρωμία.

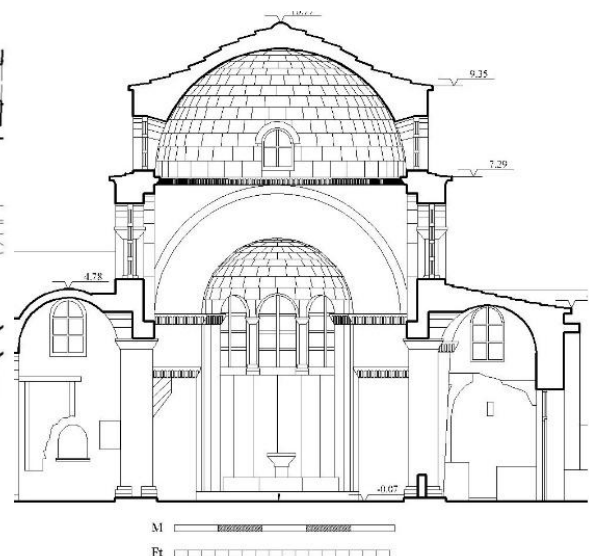

Εικόνα 17. Παράθυρο της Αψίδας Αγίου Νικολάου

στενή τους πλευρά κοσμούνται με ραβδωτούς ημικίονες. Στους πλάγιους τοίχους υπάρχουν μονολιθικές παραστάδες, συμφυείς με τους τοίχους, με απλά επίκρανα, στα οποία καταλήγει ο ραβδωτός κοσμήτης που περιτρέχει τον ναό (Εικ. 17). Η σπάνια αυτή διάταξη θυμίζει έντονα την δυτική απόληξη των τοξοστοιχιών του ναού. Τα στηρίγματα αυτά έχουν εξελιγμένο σχεδιασμό με κατεύθυνση προς το γεωμετρικό κέντρο της αψίδας, όπως και της Παναγίας.

Εικόνα 18. Βαπτιστήριο, κάτοψη.

Εικόνα 19. Βαπτιστήριο, τομή.

4. Βαπτιστήριο.

Σε άμεση επαφή με τον ναό της Παναγίας προς τα νότια βρίσκεται το λεγόμενο «Βαπτιστήριο» που επικοινωνεί μέσω δύο θυρών με τον κυρίως ναό. Το δάπεδό του βρίσκεται στην ίδια στάθμη με το αίθριο και τον νάρθηκα της Παναγίας, γεγονός που οδήγησε τον Ορλάνδο (Ορλάνδος 1965, 44) να υποστηρίξει ότι ανήκουν όλα σε παλαιοχριστιανική φάση του συγκροτήματος, ωστόσο είναι απόλυτα σαφές ότι προστέθηκε στα νότια του ήδη κατασκευασμένου ναού. Έχει γενικές διαστάσεις 13,14X12,96, εκτός από την κόγχη, και η στάθμη του δαπέδου του είναι κατά 70εκ χαμηλότερη από αυτή του ναού. Η γενική του μορφή είναι αυτή της τρουλλαίας τρίκλιτης βασιλικής.

Το μεσαίο κλίτος είναι πολύ ευρύτερο και ψηλότερο των άλλων δύο και στεγάζεται με επιμήκη καμάρα, στην οποία επικάθεται μεγάλος τρούλλος, κλειδα του οποίου βρίσκεται σε ύψος 10,27μ. Ο τρούλλος με διάμετρο 5,72μ (διάμετρος τρούλλου Παναγίας 7,28-8μ) δεν έχει σχεδόν καθόλου τύμπανο (Εικ 18-19). Είναι κατασκευασμένος με κανονικές σειρές πελεκητών θολιτών τριών χρωμάτων λίθων, αναμείξ, μορφή παρόμοια με αυτήν της Παναγίας και του Αγίου Νικολάου, αλλά χωρίς την κανονικότητα των προηγούμενων (Εικ 20). Όλη η θολοδομία είναι κατασκευασμένη με τρίχρωμους πελεκητούς θολίτες, όπως ο τρούλλος, ενώ οι πλάγιοι τοίχοι είναι από αργολιθοδομή.

Εικόνα 20. Άποψη της θολοδομίας του Βαπτιστηρίου

Ο τρούλλος στηρίζεται μέσω των σφαιρικών τριγώνων στην καμάρα του κεντρικού κλίτους και στους πλάγιους τοίχους, στους οποίους σχηματίζονται αβαθή τόξα, εν είδει συνεπτυγμένων κεραιών. Η κεντρική καμάρα στηρίζεται σε ένα περίπλοκο σύστημα δοκών και πεσσών. Κατά μήκος τρέχουν ισχυρές μαρμάρινες δοκοί κατασκευασμένες από αρχαία μέλη σε δεύτερη χρήση. Οι δοκοί αυτοί επεκτείνονται έως τον δυτικό τοίχο, στηρίζονται δε τοίχους στα δυτικά και σε τέσσερις (ανά δύο) ολόσωμους μαρμάρινους πεσσούς σε δεύτερη χρήση που ανήκουν μορφολογικά στην ίδια ομάδα με αυτούς του αιθρίου (Εικ. 21). Οι δοκοί καταλαμβάνουν μέρος μόνο των πεσσόκρανων. Προς την πλευρά των πλαγίων κλιτών σχηματίζονται τόξα που εισχωρούν βαθιά στις καμάρες των πλαγίων κλιτών σχηματίζοντας ημισταυροθόλια (Εικ. 22) και συμμετέχουν στην στήριξη της κεντρικής θολοδομίας. Η διάταξη αυτή είναι παρόμοιας λογικής με τις αντίστοιχες θέσεις στην Παναγία και τον Άγιο Νικόλαο.

Εικόνες 21-22. Οι φορείς της θολοδομίας του Βαπτιστηρίου εσωτερικά και εξωτερικά.

Στα ανατολικά του κεντρικού κλίτους είναι προσκολλημένη η αψίδα, σημαντικά στενότερη και χαμηλότερη της ανατολικής κεραιάς. Οι πλάγιοι τοίχοι του τρίλοβου παραθύρου της ενισχύονται με συμφυείς μαρμάρινες παραστάδες, που παρατηρήσαμε και στον Άγιο Νικόλαο.

Στο μέσον του ανατολικού χώρου («ιερού») βρίσκεται σταυροειδής δεξαμενή κατασκευασμένη με πλάκες Παριανού μαρμάρου στερεωμένες βαθιά στο δάπεδο. Η θέση και η διάταξη του που δεν επιτρέπει την παραμονή ανθρώπων στο εσωτερικό και η έλλειψη τρόπου προσαγωγής και απαγωγής των υδάτων, δεν συμφωνεί με την λειτουργία βαπτιστηρίου¹⁰.

5 Εξωτερική εμφάνιση

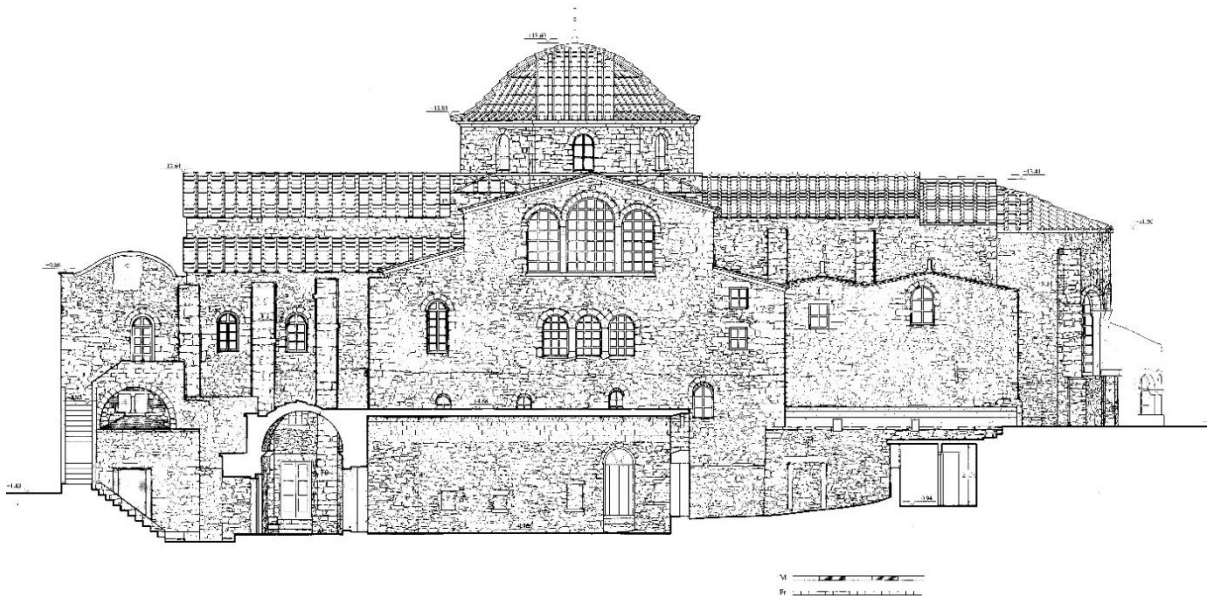
5.1 Παναγία.

Το κτήριο όπως έφθασε στις μέρες μας έχει πλήρως ορατή τοιχοποιία, αφού τα επιχρίσματα που το κάλυπταν σε παλαιότερες εποχές έχουν απομακρυνθεί στις εργασίες του Ορλάνδου. Όλοι οι εξωτερικοί τοίχοι είναι κατασκευασμένοι από αργολιθοδομή, από μαύρους λίθους, αλλά με μεγάλη χρήση ορθογωνίων πελεκητών μαρμάρινων, ίσως σπόλια από τα πλουσιότερα κατάλοιπα της κλασικής περιόδου στην Πάρο. Ανά δύο κτιστές κατακόρυφες αντηρίδες αντιστηρίζουν την βόρεια και νότια πλευρά της ανατολικής κεραιάς ώστε να αντισταθμίζουν τις ωθήσεις του θόλου. Οι νότιες στηρίζονται ή έχουν ενσωματωθεί στους διαχωριστικούς τοίχους των δωματίων του ορόφου, ενώ οι βόρειες αντιστοιχούν στα πλατιά

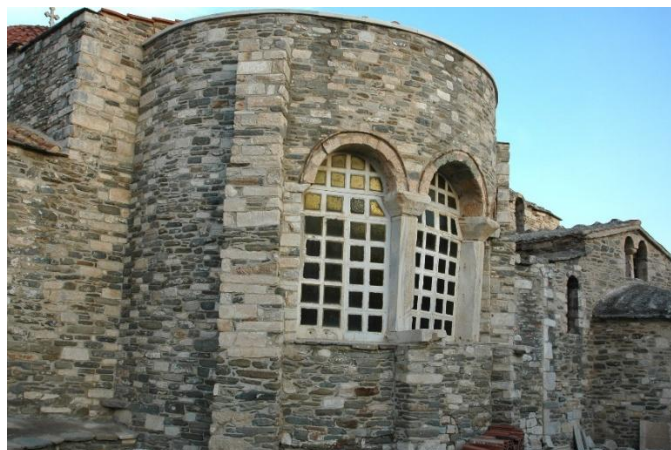
¹⁰ Βλ. προσεχή αναλυτική δημοσίευση.

Εικόνα 23. Άποψη της Παναγίας από τα νοτιοδυτικά. Διακρίνονται οι κτιστές αντηρίδες.

Εικόνα 24. Νότια όψη της Παναγίας

Εικόνα 25. Η αψίδα της Παναγίας.

τόξα των υπερών του Αγίου Νικολάου (Εικ 23-24). Στηρίζονται επαρκώς στη θεμελίωση του κτηρίου και προς τα πάνω φθάνουν έως το γείσο τη στέγης. Αντίστοιχες αντηρίδες ενισχύουν και την δυτική καμάρα, τρεις από την νότια πλευρά και δύο από την βόρεια, ενώ υπάρχει μια ακόμα που αντιστηρίζει την βόρεια κεραία. Οι αντηρίδες αυτές σχηματίζονται από καλλίτερα πελεκημένους λίθους, συνήθως από μάρμαρο, και είναι συμφυείς με το πάχος του τοίχου. Ως αποτέλεσμα δεν δείχνουν κανένα σημείο αποκόλλησης από το ναό σε οποιοδήποτε ύψος. Η θέση τους είναι απολύτως συμβατή με την ανάγκη αντιστάθμισης των ωθήσεων των καμαρών ειδικά σε περίπτωση σεισμού.

Τέσσερις ακόμα εξωτερικές αντηρίδες, μειούμενου προς τα πάνω πάχους, αντιστηρίζουν τους τοίχους της αψίδας του ιερού στα ανατολικά¹¹. Η βορειότερη αντηρίδα είναι εν μέρει ενσωματωμένη σε μεταγενέστερη κατασκευή τοίχου που γέμισε το κενό ανάμεσα στην Παναγία και τον Άγιο Νικόλαο στη θέση αυτή.

Η δυτική όψη αναμορφώθηκε ριζικά με τις εργασίες αναστήλωσης του Ορλάνδου, αλλά σύμφωνα με τα δημοσιευμένα σχέδια ανακατασκευάστηκαν οι παλιές αντηρίδες που ανακρατούσαν την θολοδομία του ορόφου του νάρθηκα στην ίδια θέση ενισχυμένες με μπετόν (Ορλάνδος 1962, 187).

Οι θέσεις και η διάταξη των αντηρίδων δείχνουν μεγάλη γνώση της λειτουργίας των θόλων, δεδομένου ότι έχουν κατασκευαστεί για να ενισχύσουν τα πιο αδύνατα σημεία της θολοδομίας.

5.2 Το παρεκκλήσιο του Αγίου Νικολάου.

Βρίσκεται, όπως είδαμε, στα βόρεια του συγκροτήματος. Η τοιχοποιία του, δεν διαφέρει ουσιαστικά από την τοιχοποιία της Παναγίας και αποτελείται από μια απλή αργολιθοδομή με γκρίζους λίθους και περιστασιακά ενσωματωμένα σπόλια, ενισχυμένη στις γωνίες με πελεκητούς γωνιόλιθους από λευκό λίθο ή μάρμαρο. Στην ανατολική όψη προβάλλει η μεγάλη ημικυκλική αψίδα του ιερού. Η αψίδα διαπερνάται από μεγάλο τρίλοβο παράθυρο, το οποίο στη σημερινή κατάσταση βρίσκεται πολύ χαμηλά, αφού το επίπεδο της εξωτερικής αυλής έχει υπερυψωθεί κατά τουλάχιστον 3,0μ.¹²

Εικόνα 26. Αψίδα του Αγίου Νικολάου.

Στο ύψος της γένεσης των παραθύρων υπάρχει ελαφριά υποχώρηση και μείωση του πάχους της τοιχοποιίας προς τα πάνω, πιο έντονη στην βόρεια πλευρά (Εικ 26). Παρόμοιος αναβαθμός

¹¹ Όπως φάνηκε στις ανασκαφές της Εφορείας Κυκλάδων οι αντηρίδες αυτές έχουν μικρό βάθος (περίπου 50εκ) (Αθανασούλης – Διαμαντή 2019, 73).

¹² Η θεμελίωση της αψίδας του Αγίου Νικολάου αποδείχθηκε ότι είναι σε βαθύτερη στάθμη από την αψίδα της Παναγίας (Αθανασούλης – Διαμαντή 2019, 27).

υπάρχει και κοντά στη σημερινή βάση της αψίδας. Ένας ελάχιστος, μόλις διακρινόμενος αναβαθμός τρέχει κατά μήκος του βορείου τοίχου (Εικ 27). Αντιστοιχεί στην βάση του παραθύρου της αψίδας στα ανατολικά. Στη θέση αυτή έχουν ενταχθεί αρχαίοι κιονίσκοι ως διάτονοι λίθοι. Ασφαλώς πρόκειται για ένδειξη αλλαγή οικοδομικής φάσης. Εσωτερικά αντιστοιχεί στην στάθμη της γένεσης των τοξοστοιχιών του κεντρικού κλίτους.

Εικόνα 27. Άποψη του Αγίου Νικολάου από τα βόρεια. Σημειώνεται η αλλαγή οικοδομικής φάσης.

6 Οικοδομικές φάσεις.

Η μελέτη της οικοδομικής ιστορίας του μνημείου παραμένει ακόμα εν πολλοίς στο σκοτάδι, παρά τα επανειλημμένα δημοσιεύματα των τελευταίων χρόνων και αυτό γιατί δεν υπάρχουν καθόλου γραπτές πηγές για τις πρώτες φάσεις της κατασκευής. Το 1959 ξεκίνησε ένα ευρύτατο πρόγραμμα ανασκαφών, αποκαταστάσεων και ανακτίσεων που άλλαξε σημαντικά την μορφή του Προσκυνηματος¹³ που είχε φθάσει στον 20^ο αιώνα σε μέτρια κατάσταση και με σημαντικά συσσωρευμένα προβλήματα, για τα οποία είχαν δοθεί κατά καιρούς εμβλωματικές λύσεις. Η επέμβαση αυτή έλυσε αποτελεσματικά, για τα μέτρα της εποχής, τα δομικά προβλήματα του κτηρίου και ανέδειξε πολλά από τα αυθεντικά μέρη του, ωστόσο, λόγω της ανεπαρκούς τεκμηρίωσης προ και μετά των επεμβάσεων (που δεν ήταν άλλωστε στα ζητούμενα της εποχής), συσκότισε την διάκριση ανάμεσα στα αυθεντικά και τα πρόσθετα στοιχεία¹⁴. Τα δεδομένα στα οποία μπορούμε να βασιστούμε για την μελέτη των οικοδομικών φάσεων του συγκροτήματος και παρουσιάστηκαν έως τώρα συνοψίζονται στα εξής:

¹³ Η μορφή του κτηρίου προ των επεμβάσεων αποτυπώθηκε με μεγάλη ακρίβεια, για την εποχή, ξεχωριστά από δύο ομάδες μελετητών που έδρασαν παράλληλα: την γερμανική υπό τον Manfred Bühlmann (Bühlmann 1914) και την αγγλική που απαρτιζόταν από τους H. H. Jewell, F. W. Hasluck (Jewell-Hasluck 1920).

¹⁴ Σημαντική συμβολή, στην αποκρυπτογράφηση της ιστορίας του συγκροτήματος είναι ο ακριβής προσδιορισμός των σημείων στα οποία έγιναν επεμβάσεις την εποχή αυτή ώστε να προσδιοριστούν

1. Ο Άγιος Νικόλαος είναι κατασκευασμένος σε δύο φάσεις. Ο αρχικός ναός κατασκευάστηκε ως το κάτω τμήμα μικρής τρίκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής, ενώ η ανωδομή είναι ένας κανονικός σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός που στηρίχτηκε στην κιονοστοιχία του κατώτερου. Ενδείξεις για αυτό αποτελούν, εκτός από την διαφορετική δομή ισογείου και ορόφου, ο αρμός αλλαγής οικοδομικής φάσης που παρατηρήθηκε εξωτερικά στον βόρειο τοίχο¹⁵. Ωστόσο η μορφή της τοξοστοιχίας με τα μαρμάρινα τόξα είναι τόσο μεγάλης ομοιότητας με το εξαιρετικά πρωτότυπο, αντίστοιχο σύστημα στήριξης της ανωδομής της Παναγίας (όπως και εν μέρει του «Βαπτιστηρίου»), που αναμφίβολα το καθιστούν σύγχρονό του ή σχεδόν. Οι κίονες του Αγίου Νικολάου είναι ασφαλώς σπόλια από αρχαίο κτήριο, και μπορεί να τοποθετήθηκαν εκεί σε οποιαδήποτε χρονική περίοδο. Ακόμα η επένδυση των δυτικών παραστάδων με ολόσωμα μάρμαρα είναι μια επίσης πρωτότυπη μορφή που απαντά και στα παράθυρα της αψίδας του ιερού (που ανήκουν στην σταυροειδή ανωδομή, ήτοι στην β' φάση) όσο και του Βαπτιστηρίου.

Συνεπώς ίσως υπήρχε πρόθεση κάποια στιγμή για την κατασκευή μιας τρίκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής, αλλά όταν ο εξωτερικός τοίχος έφθασε στο ύψος των γενέσεων των θόλων των υπερώων και είχαν στηθεί, ίσως, και οι κίονες που υπήρχαν ήδη από συλλήμματα, αποφασίστηκε η αλλαγή του ναοδομικού τύπου και η δημιουργία της σύνθετης αυτής μορφής. Παρόμοια μετασκευή από τρίκλιτη βασιλική σε σταυροειδή εγγεγραμμένο, που χρονολογείται γύρω στο 741, παρατηρείται στην Αγία Ειρήνη Κωνσταντινουπόλεως καθώς και στον κατεστραμμένο ναό στην Περίσσα της Σαντορίνης (Athanasoulis 2024, 267-8).

Είναι πολύ πιθανόν η σημαντική αυτή αλλαγή να οφείλεται σε νέα αντίληψη που αποφασίστηκε κατά την διάρκεια της κατασκευής. Προφανώς πρόκειται για μια εντελώς πρωτότυπη σύνθεση με πολλά νέα στοιχεία. Η αλλαγή αυτή συνοδεύτηκε ασφαλώς και με μια μεγάλη χορηγία που δεν μπορεί παρά να ήταν αυτοκρατορική δεδομένης της οικονομικής στενότητας της εποχής.

2. Η ανωδομή του Αγίου Νικολάου και η Παναγία έχουν κατασκευαστεί σε μια ενιαία οικοδομική φάση. Το Βαπτιστήριο ακολουθεί, αλλά σε μικρή χρονική απόσταση. Σε αυτό συνηγορούν τα παρακάτω:

α. Οι τοίχοι του Αγίου Νικολάου και τη Παναγίας συμπλέκονται παντού χωρίς κανέναν αρμό διαφορετικής οικοδομικής φάσης. Ο μοναδικός αρμός στα ανατολικά πιθανότατα οφείλεται σε «κτίσιμο» του κενού ανάμεσα στα δυο κτήρια.

β. Το Βαπτιστήριο έχει ακούμπησε στον ήδη κατασκευασμένο ναό της Παναγίας. Ο αρμός έχει εντοπιστεί από όλους τους μελετητές. Επίσης τα θεμέλια της Παναγίας αποκαλύφθηκαν για την κατασκευή του.

γ. Η θολοδομία και των τριών κτηρίων είναι παρόμοιας λογικής με ταινίες των πελεκητών θολιτών τριών χρωμάτων, οι αψίδες έχουν την ίδια μορφή και οι κλείδες των τρούλλων και των κογχών των ιερών έχουν εκπληκτική ομοιότητα. Ακόμα τα τοξωτά παράθυρα εισχωρούν στους τρούλλους, μορφή που δεν εμφανίζεται αργότερα στη ναοδομία, όταν τα τύμπανα υπερυψώνονται περισσότερο.

με ακρίβεια τα αυθεντικά στοιχεία. Το θέμα αυτό παρουσιάστηκε συνοπτικά στο Επιστημονικό Συνέδριο: «Ιερός Ναός Παναγίας Εκατονταπυλιανής Πάρου. 50 χρόνια από την Αποκατάστασή του από τον Αναστάσιο Ορλάνδο» που έγινε στην Παροικιά 11-14 Σεπτεμβρίου 2015 και δημοσιεύτηκε στα Πρακτικά (Βογιατζής, 2019).

¹⁵ Σε αυτό οι περισσότεροι μελετητές συμφωνούν ακόμα και αν πιστεύουν ότι τον αρχικό ναό τον κατασκεύασε η Αγία Ελένη.

δ. Οι τρούλλοι και των τριών κτηρίων είναι υπερυψωμένοι σε χαμηλό τύμπανο. Η μορφή αυτή είναι αρκετά πρώιμη, αλλά χαρακτηρίζει γενικά την μεσοβυζαντινή αρχιτεκτονική. Το γεγονός ότι το εξωτερικό ψευδοτύμπανο του τρούλλου του Αγίου Νικολάου είναι εξωτερικά τετραγωνικής κάτοψης και κάπως βαρύτερο, πιθανόν να σημαίνει ότι ολοκληρώθηκε πρώτο, ενώ αργότερα επιλέχθηκαν ελαφρύτερα, οκταγωνικής διατομής τύμπανα.

ε. Ο ενδιάμεσος τοίχος Αγίου Νικολάου-Παναγίας δεν είχε ποτέ παλαιότερα παράθυρα, που ασφαλώς θα ανοίγονταν σε ένα ελεύθερο κτήριο, ή άλλες φάσεις. Η πόρτα και το παράθυρο που υπάρχουν σήμερα έχουν την ίδια μορφή με τα υπόλοιπα των δύο κτηρίων.

στ. Όλα τα μαρμάρινα δομικά ή διακοσμητικά στοιχεία, τα θυρώματα, οι αμφικιονίσκοι των παραθύρων, τα θωράκια, ιδιαιτέρως δε οι ραβδωτοί κοσμήτες που εμφανίζονται παντού, έχουν μεγάλη ομοιότητα στα τρία κτήρια, ακόμα και αν είναι διαφορετικών διαστάσεων. Προδίδουν ενότητα σχεδιασμού και όχι συγκέντρωση σπολίων από παλαιότερο κτήριο. Ωστόσο οι μορφές αυτές είναι πιο χονδροειδείς στο Βαπτιστήριο, αποδεικνύοντας την ύπαρξη κατώτερων δυνατοτήτων συνεργείου.

ε. Ενώ υπήρχε πρόθεση κατασκευής νοτίου παραθύρου στον τρούλλο του Αγίου Νικολάου αυτό δεν κατασκευάστηκε ποτέ. Προφανώς κατά την διάρκεια της κατασκευής ακόμα, αποφασίστηκε η προσθήκη του μεγάλου ναού.

ζ. Το ιδιόρρυθμο σύστημα κατασκευής των τοξοστοιχιών με μαρμάρινες δοκούς σε συνδυασμό με θόλους πίσω τους, που δεν εμφανίζεται αλλού, παρατηρείται και στα τρία κτήρια.

3. *Με εξαίρεση τα τέσσερα κιονόκρανα του κιβωρίου, κανένα άλλο μαρμάρινο μέλος δεν μπορεί να χρονολογηθεί στην παλαιοχριστιανική εποχή¹⁶.*

4. *Στη θέση που κτίστηκε το συγκρότημα της Καταπολιανής υπήρχαν παλαιότερα κτήρια.*
Αναλυτικά:

α. Η ύπαρξη του ψηφιδωτού κάτω από το δάπεδο αποδεικνύει την ύπαρξη ενός υστερορωμαϊκού κτηρίου του 3ου-4ου αιώνα. Το ίδιο και ισχύει και για την ύπαρξη του ψηφιδωτού στο δάπεδο του Βαπτιστηρίου που πιθανότατα είναι της ίδιας εποχής.

β. Το αγίασμα κάτω από την Αγία Τράπεζα της Παναγίας φαίνεται ότι έχει κατασκευαστεί σε περισσότερες από μια φάσεις, οι οποίες προϋπήρχαν του ναού.

γ. Όπως φαίνεται να πιστεύει και ο Ορλάνδος, το αίθριο, που βρίσκεται σε χαμηλότερη στάθμη από τους δύο ναούς, πιθανότατα ανήκει σε παλαιοχριστιανικό κτήριο και όχι στην Παναγία. Ενδεικτικά ο στυλοβάτης των πεσσών φαίνεται να περνάει κάτω από τους τοίχους του ναού. Το γεγονός ότι η στάθμη της βάσης της κρύπτης-τάφου ταυτίζεται με την στάθμη του αιθρίου είναι δυνατόν να οφείλεται, με κάθε επιφύλαξη, στην σύγχρονη κατασκευή τους. Η υπερύψωση της στάθμης του Αγίου Νικολάου και της Παναγίας είναι δυνατόν να οφείλεται στην παραμονή *in situ* των κατακρημνισμένων στοιχείων του παλαιότερου (παλαιοχριστιανικής εποχής;) κτηρίου που καλύφθηκαν από το νέο δάπεδο. Δυστυχώς η καταγραφή των ανασκαφών δεν αναφέρει τι υπήρχε κάτω από το δάπεδο του ναού.

δ. Το Βαπτιστήριο κατασκευάστηκε στη θέση του παλαιότερου κτηρίου με ψηφιδωτό δάπεδο και ίσως ενσωμάτωσε τμήματά του.

ε. Η ύπαρξη των τεσσάρων σπασμένων κίωνων τοποθετημένων στον κυρίως ναό κατά την βυζαντινή γενικά περίοδο, για την τοποθέτηση των οποίων διατρυπήθηκε το ψηφιδωτό δάπεδο, δεν μπορεί να οφείλεται σε θεμελίωση κάποιου ενδιάμεσου χρονικά κτηρίου. Είναι δυνατόν να τοποθετήθηκαν για την ενίσχυση του δαπέδου της Παναγίας. Στο σχεδιασμό του αρχιτέκτονα ελήφθη, πιθανόν, υπόψη ότι πιθανόν η διάστρωση του

¹⁶ Βλ. προσεχή δημοσίευση.

ευρέος δαπέδου της Παναγίας πάνω σε μπάζα παλαιότερου κτηρίου να οδηγούσε σε τοπικές υποχωρήσεις μέσα στον χρόνο. Στην περίπτωση αυτή ίσως υπήρχαν κτιστές «πεδιλοδοκοί», που συνέδεαν τους κίονες, οι οποίες δυστυχώς δεν ανιχνεύθηκαν κατά τις ανασκαφές.

5. Το «*Βαπτιστήριο*» δεν κατασκευάστηκε εξ αρχής για την χρήση αυτή. Πρόκειται για κανονικό παρεκκλήσιο που οικοδομήθηκε εξ αρχής ως τρουλλαία βασιλική, στη θέση ενός παλαιότερου κτηρίου, του οποίου ενδεχομένως ενσωμάτωσε τμήματα, όπως το δάπεδο και τον ανατολικό τοίχο. Το γεγονός ότι περιλαμβάνει κάποια «αρχαϊκά» στοιχεία δεν είναι δυνατόν να το χρονολογήσουν στην παλαιοχριστιανική εποχή. Η χρήση του ως Βαπτιστηρίου δεν είναι ασφαλής, δεδομένης της μορφής του κολυμβήθρας. Άλλωστε πιθανότατα ο διαχωριστικός τοίχος, που καθαίρεσε ο Ορλάνδος, κτίστηκε για να αποκοπεί ο χώρος του ιερού για την άγνωστη χρήση σε μεταγενέστερη εποχή.

7. Χρονολόγηση

Το θέμα της χρονολόγησης και των αρχικών φάσεων έχει απασχολήσει πολύ και επί μακρόν τους μελετητές του μνημείου¹⁷. Οι Jewell και Hasluck θεώρησαν ότι το ισόγειο του Αγίου Νικολάου υπήρχε από τον 4^ο και αποτελεί την βασιλική που κατασκευάστηκε την εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου σύμφωνα με τις παραδόσεις. Ακόμα οι Jewell και Hasluck πιστεύουν ότι η αρχική μορφή του Αγίου Νικολάου ήταν μια διώροφη θολωτή βασιλική με προεξέχοντα νάρθηκα. Την εποχή του Ιουστινιανού (6^ο αιώνα) καθαιρέθηκε η ανωδομή του Αγίου Νικολάου και προστέθηκε η σταυροειδής δομή και ο τρούλλος για τον καλλίτερο φωτισμό, ενώ συγχρόνως κατασκευάστηκε και ο ναός της Παναγίας. Αργότερα ακολούθησε το Βαπτιστήριο. Ο Ορλάνδος δέχεται χωρίς αμφισβήτηση την χρονική αλληλουχία των τριών κτηρίων.

Σήμερα έχουμε στη διάθεσή μας ακριβή σχέδια και μπορούμε επίσης να δούμε πλήρως αποκαλυμμένη την τοιχοποιία πράγμα που δεν μπορούσαν να κάνουν οι Jewell και Hasluck 100 χρόνια πριν. Συνοψίζοντας τις παραπάνω παρατηρήσεις έχουμε μια πρώτη ημιτελή φάση του ισόγειου του Αγίου Νικολάου, μια αμέσως επόμενη της ανωδομής του ναού αυτού και συγχρόνως της προσθήκης της Παναγίας και μια κοντινή χρονικά της προσθήκης του Βαπτιστηρίου. Όλα αυτά τα κτήρια κατασκευάζονται συγχρόνως ή τουλάχιστον μέσα στην ίδια δεκαετία. Πολλά στοιχεία υπάρχουν που καταδεικνύουν ότι οι κατασκευές αυτές δεν εκτελέστηκαν την εποχή του Ιουστινιανού, τον 6^ο αιώνα.

1. Η κατασκευή τόξων και θόλων με πελεκητούς λίθινους θολίτες δεν απαντά στην παλαιοχριστιανική εποχή, οπότε τα κτήρια καλύπτονται με θόλους από πλίνθους (Karydis, 2019). Αντίθετα σε πλήθος κτηρίων που σήμερα πλέον έχουν χρονολογηθεί στους «σκοτεινούς» αιώνες, 7^ο έως αρχές 10^{ου}, όπως η Παναγία Σκριπούς (Βογιατζής 2022, 60), η Κοίμηση Θεοτόκου Καλαμπάκας (Βογιατζής- Συθιακάκη 2011), έχουν θολοδομίες με λίθους, πολλές φορές σπόλια. Η τεχνολογία με πλίνθους επανέρχεται κατά την μέση βυζαντινή περίοδο, ενώ μετά τον 12^ο αιώνα υπάρχουν πάλι τόξα με πελεκητούς θολίτες σε υψηλών προθέσεων κτήρια.
2. Περιμετρικά πλινθία στα παράθυρα που ανιχνεύονται και σε άλλα κτήρια των Κυκλάδων ου χρονολογούνται στους «σκοτεινούς χρόνους».
3. Υπάρξη τυμπάνου στους τρούλλους.
4. Μαρμάρινες διακοσμήσεις που δεν ανήκουν στην παλαιοχριστιανική εποχή.
5. Πρώιμες εικονομαχικές τοιχογραφίες (Athanasoulis 2024, 268).

¹⁷ Η παρουσίαση εδώ είναι εντελώς συνοπτική. Αναλυτική παρουσίαση σε προσεχή δημοσίευση των Δ. Αθανασούλη, Σ. Βογιατζή και Β. Συθιακάκη.

6. Ανεπίχριστοι θόλοι με σταυρούς στην κλείδα (Athanasoulis 2024 269).
7. Επιγραφές του 8^{ου} αιώνα (Theocharis 2019).
8. Η ύπαρξη παλαιοχριστιανικών στοιχείων του αγιάσματος κάτω από την Τράπεζα και του αιθρίου, καθώς και του ψηφιδωτού δαπέδου του Βαπτιστηρίου, σε πολύ χαμηλότερη στάθμη από την σημερινή στάθμη των κτηρίων οδηγεί σε ύπαρξη κτηρίων που ανήκαν σε πολύ παλαιότερες εποχές από τα σωζόμενα. Μετά τα παραπάνω είναι βάσιμο να υποθέσουμε μια νέα χρονολόγηση των κυρίων φάσεων του συγκροτήματος γενικά στον 8ο αιώνα.
9. Η ομοιότητα στη σύλληψη της τυπολογίας με την ακριβώς χρονολογημένη το 741 μετασκευή της Αγίας Ειρήνης Κωνσταντινουπόλεως από τρίκλιτη βασιλική σε σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό μας δίνει ένα γενικό πλαίσιο χρονολόγησης (George, 1912). Το κωνσταντινουπολίτικο μνημείο είναι ασφαλώς πιο εξελιγμένο, με όλα σχεδόν τα μορφολογικά και τυπολογικά προβλήματα που παρουσιάζει η Καταπολιανή λυμένα. Και σε αυτήν την περίπτωση διατηρήθηκε το κατώτερο τμήμα της παλαιοχριστιανικής βασιλικής και με μεγάλη ενάργεια κατασκευάστηκε στην ανωδομή ένας σταυροειδής τρουλλαίος ναός.

Ιστορικά τα τελευταία στοιχεία για την ιστορία των Κυκλάδων μας δίνουν μια διαφορετική εικόνα από αυτήν των «σκοτεινών χρόνων» που γενικά έχει επικρατήσει για την περίοδο 7^ο έως 9^ο αιώνα. Φαίνεται ότι με την κατάληψη της Βόρειας Αφρικής από τους Άραβες, οι Κυκλάδες αποκτούν για πρώτη φορά στην ιστορία τους έναν προεξάρχοντα ρόλο ως ενδιάμεση στάση των στόλων των βυζαντινών για την υπεράσπιση της Κρήτης καθώς και στην ανάπτυξη του εμπορίου με τους Άραβες στις ειρηνικές περιόδους (Leontsini 2017, 224): Σύμφωνα με τις τελευταίες έρευνες η κατάληψη της Κρήτης δεν ολοκληρώνεται παρά τις πρώτες δεκαετίες του 9^{ου} αιώνα. Μετά τις επιθέσεις των Αράβων στην Κωνσταντινούπολη τον 7^ο αιώνα, οι βυζαντινοί αυτοκράτορες διαπιστώνουν ότι δεν πρόκειται για μια περιφερειακή απειλή και αναδιοργανώνουν της αυτοκρατορία ενισχύοντας τις Κυκλάδες (Πέννα 2001) ως προχωρημένη γραμμή αμύνης με πάρα πολλά κάστρα¹⁸ που μπορούν πλέον να χρονολογηθούν τον 8^ο αιώνα¹⁹ καθώς και σειρά ναών που δεν συναντώνται αλλού, όπως στην Νάξο ή τα ακόμα και στα Κύθηρα. Οι προηγούμενοι αιώνες είναι για τις Κυκλάδες και γενικά για τα νησιά του Αιγαίου, μάλλον περίοδος ακμής. Η ίδρυση του ναυτικού θέματος των Κιβυρραιωτών περίπου στα 717-732μ.χ. είναι ενδεικτική, άλλωστε, της σημασίας που αποκτά η περιοχή αυτή τον 8^ο αιώνα (Ahrweiler 1966, 19-26).

Μετά τα παραπάνω και δεχόμενοι την ανάγνωση για κάποιον Λέοντα αυτοκράτορα που διέγνωσε ο Θεοχάρης (Theocharis, 2019) μπορούμε βάσιμα να υποθέσουμε ότι πρόκειται για τον Λέοντα Γ (717-741). Οι υπόλοιπες υποθέσεις που κάναμε δεν έρχονται σε αντίθεση με την περίοδο αυτή. Πιθανότατα λοιπόν κατά την διάρκεια της θητείας του ο Λέων θέλησε για τους παραπάνω λόγους να παραδώσει ένα μεγάλο εικονομαχικό αυτοκρατορικό μνημείο στους υπηκόους του για να τονίσει την καινούργια πολιτική του. Η αφορμή ενδεχομένως δώθηκε το 726-7. Κατά την χρονολογία αυτή συνέβησαν δυο σημαντικά γεγονότα: το ναυτικό κίνημα των Ελλαδικών που κατέπνιξε ο Λέων και η μεγάλη έκρηξη του ηφαιστείου της Σαντορίνης που σκόρπισε τον όλεθρο σε όλη την περιοχή. Πιθανότατα κατά την καταστροφή αυτή έπαθε μεγάλες ζημιές ή καταστράφηκε όποιο κτήριο βρισκόταν στη θέση αυτή, ίσως

¹⁸ Όπως το κάστρο τ' Απαλίου (Μαστορόπουλος 1999, 75-76).

¹⁹ Ανάμεσα σε αυτά φαίνεται να δεσπόζει το κάστρο της Παροικιάς που αναχρονολογήθηκε τελευταία στον 8^ο αιώνα (Αθανασούλης 2024, 265). Φαίνεται δε ότι η Πάρος αποτελούσε το κέντρο της αυτοκρατορικής διοίκησης των Κυκλάδων και είναι λογικό να κατασκευάστηκε παράλληλα και ένας μεγαλοπρεπής ναός για την τόνωση του θρησκευτικού φρονήματος.

χρονολογούμενο στον 6ο αιώνα. Αυτό δημιούργησε την ανάγκη ανακατασκευής ενός μεγάλου επισκοπικού ναού με ριζοσπαστική μορφή που να πρεσβεύει συγχρόνως και την νέα πολιτική της αυτοκρατορίας. Η κεντρική θέση της Πάρου, στις σημαντικές για την εποχή Κυκλάδες, αλλά και το άμεσα διαθέσιμο διάσπαρτο υλικό από την αρχαιότητα ίσως έπαιξε ρόλο στην επιλογή αυτή. Συνεπώς η έναρξη της κατασκευής μπορεί να χρονολογηθεί λίγα χρόνια μετά το 726-7, ίσως γύρω στα 730μ.χ. Πιθανώς, μάλιστα, ο αυτοκράτορας να δώρισε στον νέο μεγαλοπρεπή ναό που θα κατασκευαζόταν τέσσερα Ιουστινιάνεια κιονόκρανα κιβωρίου, υψηλότερης τέχνης, προερχόμενα από την Κωνσταντινούπολη, ως προίκα του ναού²⁰. Τα υπόλοιπα μαρμάρινα μέλη κατασκευάστηκαν επί τόπου.

Πάνω στο κατεδαφισμένο παλαιοχριστιανικό κτήριο τα μπάζα του οποίου ενσωματώθηκαν στο νέο, υπερυψώνοντας το κατά 70εκ, κατασκευάστηκε κατ' αρχήν ο Άγιος Νικόλαος, κατά την διάρκεια της οικοδόμησης του οποίου αποφασίστηκε να αλλάξει η τυπολογία και να δοκιμαστεί ένας νέος τύπος ναού.

Η επιτυχία της μετατροπής του Αγίου Νικολάου φαίνεται ότι ήταν μεγάλη ώστε κατά την διάρκεια των τελευταίων σταδίων της κατασκευής του δεδομένης και την μεγάλη αυτοκρατορικής χορηγίας αποφασίστηκε η κατασκευή ενός πολύ μεγαλύτερου ναού με τον ίδιο τύπο αμέσως μετά με κοινά δομικά στοιχεία. Δεν αποκλείεται η μετατροπή και νέα σύλληψη του μεγαλοπρεπούς μνημείου να οφείλονται στην πρόσληψη ενός νέου αρχιτέκτονα, με νέες ιδέες, που άλλαξε τα δεδομένα κατά την διάρκεια των εργασιών κατασκευής του Αγίου Νικολάου, ενώ ο ναός βρισκόταν σε πρώιμη διαδικασία κατασκευής. Ασφαλώς η μεγάλη αυτοκρατορική χορηγία συνέβαλε στην δυνατότητα εφαρμογής των νέων προτάσεων.

Σε λίγα χρόνια ακολούθησε και η προσθήκη του «Βαπτιστηρίου». Το συνεργείο μπορεί να ήταν εν μέρει το ίδιο, αλλά ο σχεδιασμός είχε αλλάξει ριζικά. Το αποτέλεσμα ήταν ένα πολύ συντηρητικότερο παρεκκλήσιο που ο σχεδιασμός του θα μπορούσε να τοποθετηθεί πολλά χρόνια πίσω.

Η χρονολόγηση του συγκροτήματος στο πρώτο μισό του 8^{ου} αιώνα και μάλιστα την περίοδο της Εικονομαχίας μπορεί να δικαιολογήσει κάποια γεγονότα:

1. Την πλήρη σιωπή των πηγών για ένα τόσο σημαντικό κτήριο έως το 902, οπότε πλέον «ξανανακαλύφθηκε» από τον Νικήτα Μάγιστρο, οφείλεται στο γεγονός ότι μετά την επικράτηση των εικονολατρών αποσιωπήθηκε ή και καταστράφηκε κάθε αναφορά στον μεγάλο εικονομαχικό ναό (ένα είδος *damnatio memoriae*).
2. Για τον ίδιο λόγο πιθανόν παρέμεινε άγνωστος στις πηγές ένας τόσο σημαντικός επίσκοπος, όπως ο Υλάσιος. Πιθανώς η ύπαρξή του παρασιωπήθηκε από τους εικονολάτρες επιγόνους του.

8. Συμπεράσματα

Στο συγκρότημα της Καταπολιανής παρατηρείται ένας πρωτότυπος σχεδιασμός με σειρά πρωτοποριακών λύσεων που δεν είχαν εμφανιστεί προηγουμένως στην βυζαντινή οικοδομική και ορισμένες από αυτές δεν παρατηρήθηκαν ξανά στα γνωστά μεταγενέστερα μνημεία της εποχής. Η πρωτοποριακές αυτές οικοδομικές εφαρμογές χαρακτηρίζουν μια εποχή αναζητήσεων και αναστοχασμών.

Συνοπτικά:

1. Η τολμηρή στήριξη σταυροειδούς εγγεγραμμένης ανωδομής πάνω σε τρίκλιτη βασιλική
2. Η ύπαρξη τυμπάνου στους τρούλλους

²⁰ Η πιθανότητα να διασώθηκαν αυτά τα τόσο ευαίσθητα μέλη από μια μεγάλη καταστροφή είναι μηδαμινή.

3. Η κατασκευή των θόλων με ισόδομο σύστημα με πελεκητούς λίθινους θολίτες διαφόρων χρωμάτων με σαφή διακοσμητική διάθεση.
4. Η στήριξη των θόλων της ανωδομής σε όλα τα κτήρια του συγκροτήματος σε δοκούς μεικτής κατασκευής από ευθύγραμμα μαρμάρινα στοιχεία που συνδυάζονται με σταυροθολιακές κατασκευές.
5. Η κατασκευή περιμετρικών επιστυλίων στην Παναγία που δεν έχουν όλα την ίδια στατική λειτουργία αλλά συμβάλουν στην αισθητική πληρότητα του ναού.
6. Η στήριξη του τρούλλου σε διασταυρούμενες καμάρες που στηρίζονται σε τοξοστοιχίες ή πεσσούς. Ενδεχομένως με κάθε επιφύλαξη έχουμε μια πρώτη προσπάθεια κατασκευής ενός σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού που δεν υφίσταται στην Ιουστινιάνεια εποχή.
7. Στην ίδια λογική του πρωτότυπου σχεδιασμού εντάσσονται και οι συμφυείς με τους εξωτερικούς τοίχους εξωτερικές αντηρίδες. Πάντως η ύπαρξη του Αγίου Νικολάου θεωρήθηκε επαρκής αντιστήριξη ώστε οι αντηρίδες της πλευράς αυτής να κατασκευαστούν από την στέγη του και πάνω.
8. Η τοποθέτηση βαθιά θεμελιωμένων κιόνων πιθανόν για την εγκατάσταση «πεδιλοδοκών» για την στήριξη του δαπέδου πάνω σε μπάζα.
9. Η ενίσχυση των παραστάδων και των παραθύρων με ολόσωμα μαρμάρινα στοιχεία.

Όπως είδαμε παραπάνω η Καταπολιανή είναι κατά πάσαν πιθανότητα ένα μνημείο της οικονομίας. Οι πρωτότυπες και μοναδικές λύσεις στο συγκρότημα της Καταπολιανής μάλλον δείχνουν εποχή εντόνων διεργασιών και μη κατασταλαγμένων προτάσεων, δηλαδή μεγαλύτερη πρωιμότητα σε σύγκριση με την Αγία Ειρήνη Κωνσταντινουπόλεως. Αυτό είναι βέβαια δυνατόν να οφείλεται και στο γεγονός ότι η Αγία Ειρήνη θα είχε, ασφαλώς, ανατεθεί σε υψηλότερων δυνατοτήτων ομάδα οικοδόμων, αλλά δεν μπορούμε μάλιστα να αποκλείσουμε την πιθανότητα ο σχεδιασμός και των δύο μνημείων να οφείλεται στο ίδιο πρόσωπο που συνέλαβε την πρωτοποριακή λύση της στήριξης του τρούλλου στην διασταύρωση δυο τεμνόμενων καμαρών κατά την διάρκεια της κατασκευής του Αγίου Νικολάου, στη συνέχεια την εφάρμοσε εξ αρχής στην Παναγία, η οποία έχει συστηματικό και εκ βάθρων σχεδιασμό και αργότερα να την εφάρμοσε ολοκληρωμένη στο μεγάλο κωνσταντινουπολίτικο μνημείο.

Αντίθετα η οικοδόμηση του Βαπτιστηρίου ακολούθησε μετά από την πάροδο κάποιων ετών και στο ίδιο επίπεδο με τα παλαιοχριστιανικά κατάλοιπα. Το συνεργείο μπορεί να ήταν εν μέρει το ίδιο, αλλά ο σχεδιασμός είχε αλλάξει ριζικά. Το αποτέλεσμα ήταν ένα πολύ συντηρητικότερο παρεκκλήσιο (μια τυπική σχεδόν βασιλική μετά τρούλλου) που ο σχεδιασμός του θα μπορούσε να έχει γίνει πολλά χρόνια πίσω. Προφανώς ο ιθύνων νους, ο προικισμένος αρχιτέκτων είχε ήδη αποχωρήσει από το νησί, ίσως για να αναλάβει την τροποποίηση της Αγίας Ειρήνης στην Κωνσταντινούπολη.

Συμπεραίνοντας θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι ο κατασκευή ενός τόσο περίπλοκου και απαιτητικού κτηρίου δεν μπορεί να εκτελεστεί χωρίς την ύπαρξη υψηλού επιπέδου σχεδιασμού σε όλες τις φάσεις, από την σύλληψη έως την ολοκλήρωση του, μια πράξη που δεν μπορεί να αναληφθεί από έναν «αρχιμάστορα», έστω μεγάλης εμπειρίας, μια απόψη που κυκλοφορεί γενικά, αλλά απαιτεί ευρείες γνώσεις γεωμετρίας, οικοδομικής και σχεδίου που μόνο σε πανεπιστημιακό επίπεδο μπορούν να αποκτηθούν.

Βιβλιογραφία

Ahrweiler, H. 1966. *Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles*, Bibliothèque byzantine. Études 5, Paris.

- Athanasoulis, D. 2024. Délos et l' archipel de Cyclades au Haut Moyen Âge: Métamorphoses et Mutations, *Colloque Délos au Coeur de la Méditerranée, Actes, J. Jouanna –N. Grimal ed.* Paris 2024, 249-278.
- Bühlmann, M. 1914. Die Entstehung der Kreuzkuppelkirche, Eine vergleichende Studie unter besonderer Berücksichtigung der Kathedrale von Paros, *Zeitschrift für die Geschichte der Architektur, Beiheft 10*, Heidelberg 1914.
- Jewell, H., and, F.W., Hasluck, *The church of our Lady of the Hundred Gates in Paros*, London 1920.
- Karydis, N. 2011. *Early Byzantine Vaulted Constructions in Churches of the Western Coastal Plains and River Valley of Asia Minor*, Oxford 2011.
- Leontsini, M. 2017. The Byzantine and Arab Navies in South Aegean and Crete: Shipping, Mobility and Transport (7th -9th c.), *13th International Congress on Graeco-Oriental and African Studies and Colloquium East and West Greek Arab Relations, Proceedings, Graeco-Arabica XII* (2017) 171-234.
- Müller, K. 2003. *Hellenistische Architektur auf Paros*, DAI Archäologische Forschungen 20, Berlin 2003.
- Theocharis, Y. 2019. An Iconoclast Emperor and the Panayia Katapoliani in Paros, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 209 (2019) 205–207.
- Αθανασούλης, Δ., και, Χ. Διαμαντή. 2019. Το Πρωτοβυζαντινό Συγκρότημα της Παναγίας Εκατονταπυλιανής στην Πάρο: Αποτελέσματα από τις πρόσφατες έρευνες της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων, *Ι. Ν. Παναγίας Εκατονταπυλιανής Πάρου. 50 χρόνια από αποκατάστασή του από Αναστάσιο Ορλάνδο, επ. Ντ. Κατσωνοπούλου*, Αθήνα, 67-84.
- Βογιατζής, Σ. 2019. Ψηλαφώντας τις επεμβάσεις του Α. Κ. Ορλάνδου στην Παναγία Εκατονταπυλιανή, *Ι. Ν. Παναγίας Εκατονταπυλιανής Πάρου. 50 χρόνια από αποκατάστασή του από Αναστάσιο Ορλάνδο, επ. Ντ. Κατσωνοπούλου*, Αθήνα 2019, 127-142.
- Βογιατζής, Σ. 2022. Recent evidence about the church of Panagia Scriprou in Boeotia, *Δελτίον ΧΑΕ*, περ Δ, ΜΓ (2022), 57-68.
- Βογιατζής, Σ., και, Β. Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη. 2011. Redating the Basilica of Dormition, Kalambaka, Thessaly, *JÖB* 61 (2011) 195-227.
- Μαστορόπουλος, Γ. 1999. Το «κάστρο τ' Απαλίου»: ένα πρώιμο βυζαντινό οχυρό στο Αιγαίο, *ΙΘ' Συμπόσιο Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας. Πρόγραμμα και Περιλήψεις Εισηγήσεων και Ανακοινώσεων*, Αθήνα 1999.
- Μητσάνη, Α. 1998. Από την καταγραφή παλαιοχριστιανικών γλυπτών στην Καταπολιανή: το παλαιοχριστιανικό κιβώριο, *Η Εκατονταπυλιανή και η Χριστιανική Πάρος*, Πάρος 1998, 85-95
- Ορλάνδος, Α.Κ. 1962. Τό Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (1962) 185-193.
- Ορλάνδος, Α.Κ. 1965. Ἡ Πρόσφατος Ἀναστήλωση τῆς Καταπολιανῆς τῆς Πάρου. Πορίσματα Ἑρευνῶν και Νέα Εὐρήματα, *ΕΕΚΜ* 5 (1965) 11-52.
- Πέννα, Β. 2001. Νομισματικές νύξεις για τη ζωή στις Κυκλάδες κατά τους 8ο και 9ο αιώνες, *Οι σκοτεινοί χρόνοι του Βυζαντίου (7ος-9ος αι.)*, ΕΙΡ, Αθήνα 2001, 399-410.
- Σοφιανός, Δ. 1998. Ο Βίος της Οσίας Θεοκτίστης της Λεσβίας ως πηγή ιστορική, φιλολογική και αρχαιολογική, *Η Εκατονταπυλιανή και η Χριστιανική Πάρος*, Πάρος 1998, 253-268.

ΑΙΓΙΔΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Υπουργείο Πολιτισμού

ΧΟΡΗΓΟΙ

ΤΕΧΝΙΚΟ
ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟ
ΕΛΛΑΔΑΣ

ΟΜΙΛΟΣ ΤΕΚ ΤΕΡΝΑ

ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ

ΜΕΓΑΡΟ
ΜΟΥΣΙΚΗΣ
ΑΘΗΝΩΝ